

ANALECTA
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

Institute of Archaeology Rzeszów University

RZESZÓW 2012

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 7

ARCHAEOLOGY IN A TOWN,
A TOWN IN ARCHAEOLOGY

Archeologia w mieście,
miasto w archeologii

Rzeszów 2012

Editor

Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Andrzej Rozwałka

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History,
National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Piekalski – Institute of Archaeology, Wrocław University, Wrocław, Poland
Prof. Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Prof. Petr Sommer – Institute of Archaeology,
Academy of Sciences of CR, Prague, Czech Republic

English proofreading

Dave Cowley

Photo on the cover

Reconstruction of the layout of the dense housing in phase 5
(junction of Dominikańska and Jezuicka Streets in Lublin)
D. Bednarski and J. Tkaczyk

Cover Design

Piotr Wislocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editorial / Od Redakcji	9/10
--------------------------------------	------

Articles / Artykuły

Andrzej Rozwałka

Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns	13
--	----

Archeologia w mieście, miasto w archeologii. Wybrane zagadnienia badań archeologicznych w miastach historycznych	20
--	----

Anna Zalewska

The city as a "promise of ever new discoveries" in the context of <i>re-socialized</i> archaeology and through the prism of <i>second degree</i> archaeology	25
--	----

Miasto jako „obietnica zawsze nowych odkryć” w kontekście archeologii postrzeganej jako dyscyplina skazana na re-socjalizację i z perspektywy archeologii drugiego stopnia	49
--	----

Jan Frolík

Archaeological examination of medieval towns in Bohemia (An overview by an archaeologist)	67
---	----

Badania archeologiczne średniowiecznych miast w Czechach (spojzienie archeologa)	95
--	----

Milan Sýkora

The transformation of the town Chomutov, its command post, fortifications and castle in the Middle Ages and the early Modern period	111
---	-----

Przemiany miasta Chomutova, komendy, fortyfikacji oraz zamku w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych	164
---	-----

Emil Zaitz

The settlement of Kraków before the settlement charter	187
--	-----

Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa	244
--	-----

Zbigniew Pianowski

Some remarks on early medieval churches in Kraków	271
---	-----

Uwagi na temat wczesnośredniowiecznych kościołów aglomeracji krakowskiej	290
--	-----

Jolanta Rodzoś

- The geographical foundations of cultural identity in contemporary Lublin 305
- Geograficzne podstawy tożsamości kulturowej współczesnego Lublina 322

Jacek Tkaczyk

- Building plots under the Old Theatre in Lublin: an example of late medieval and modern building development 333
- Analiza rozwoju zabudowy miejskiej w późnym średniowieczu i nowożytności na przykładzie parcel pod Teatrem Starym w Lublinie 355

Tomasz Dzieńkowski

- Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen 371
- Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych 434

Paweł Lis, Katarzyna Pisarek

- The urban development of Kazimierz Dolny in the Middle Ages from documentary and archaeological sources 459
- Rozwój przestrzeni miejskiej Kazimierza Dolnego w średniowieczu w świetle źródeł pisanych i źródeł archeologicznych 483

Marek Florek

- Rudnik on the San: spatial arrangement and changes in town topography from the mid-sixteenth to late nineteenth century 497
- Rudnik nad Sanem. Układ przestrzenny i przemiany topografii miasta od połowy XVI do końca XIX wieku 519

Rafał Niedźwiadek

- The historical development of Końskowola 531
- Kształtowanie przestrzeni miejskiej w Końskowoli 565

Tomasz Mazecki, Marta Woźniak

- Franziskanerinnen im Stadtraum von Zamość im 17. Jh., im Lichte der archäologisch- historisch- kartographischen Forschungen 585
- Franciszki w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Zamościa w świetle badań archeologiczno-historyczno-kartograficznych 601

Reviews / Recenzje**Tadeusz Malinowski**

- (rec.): Alina Jaszewska (red.): Wicina. Katalog zabytków metalowych 611

Chronicle / Kronika

**The 80th birthday celebration of Jadwiga Teodorowicz-Czerpińska
80 rocznica urodzin Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej**

Grażyna Michalska, Jacek Studziński

Mrs Jadzia – that sounds proud!	623
Pani Jadzia – to brzmi dumnie!	630

Jan Gurba

An interview of Jadwiga Teodorowicz- Czerpińska by Dr Jan Gurba	633
Wywiad doc. Jana Gurby z Jubilatką – Jadwigą Teodorowicz-Czerepińską	637

Editorial

The seventh volume of this periodical develops two trends seen in a number of earlier volumes of *Analecta Archaeologica Ressorviena*. One trend is to focus on themes and this volume, entitled *Archaeology in a town, a town in archaeology*, addresses the archaeology of medieval and early modern towns. This theme originated at the conference “Towns of Lublin Land in the Middle Ages and Early Modern period. Problems and Research Perspectives“, which was held at MCSU in Lublin, 6–7 December 2007. Our volume presents this topic in a broader geographical context.

The second trend is the attempt to reflect the problems of urban archaeology as a subject of interdisciplinary studies. The predominant archaeological perspective is complemented by articles reflecting on the theory of archaeology of “the second degree”, cultural anthropology, geography, history and urban planning.

This volume also contains contributions celebrating the 80th birthday of eminent art historian Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska, a researcher of urban planning and the urbanisation of Podkarpacie and Lublin areas.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

Od Redakcji

Siódmy tom naszego pisma kontynuuje dwie tendencje, których początki widoczne są w kilku poprzednio wydanych tomach *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jedną z nich jest skupianie się na wybranych zagadnieniach tematycznych. Niniejszy tom zatytułowany *Archaeology in a town, a town in archaeology* koncentruje się na archeologii miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych. Idea ta narodziła się na konferencji „Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze”, która odbyła się na UMCS w Lublinie w dniach 6–7 grudnia 2007 r. W naszym tomie nadano jej szerszy terytorialnie wymiar.

Druga ze wspomnianych tendencji przejawia się w próbie odzwierciedlenia problemów archeologii miasta jako przedmiotu studiów interdyscyplinarnych. Dominująca perspektywa archeologiczna uzupełniona jest w publikowanych artykułach o refleksje z zakresu teorii archeologii „drugiego stopnia”, antropologii kulturowej, geografii, historii i urbanistyki.

Tom zawiera również część kronikarską poświęconą jubileuszowi 80-lecia urodzin wybitnej historyk sztuki Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, badaczki urbanistyki i urbanizacji terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny.

Sławomir Kadrow
Andrzej Rozwałka

ARTICLES / ARTYKUŁY

Tomasz Dzieńkowski*

Das mittelalterliche Chełm im Lichte archäologischer Quellen

ABSTRACT

T. Dzieńkowski 2012, An early medieval town of Chełm in the light of archaeological research. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 7, 371–458

Long term interdisciplinary research in Chełm resulted reconstruction of the original arrangement of the plots in Chełm and its later transformation caused by an urban process of location. In the early medieval times Chełm was a Polish Russian borderland and it functioned as a capital city with a prince and bishop's residence (royal since 1253), a borough and a residential and craft's colony. Changes of spatial development of the town took place in 1392 but the town's 13th century history and its multicultural character was respected and remained untouched.

Keywords: Medieval Chełm, interdisciplinary research, Polish-Russian borderland, capital city

Received: 27.03.2012; Revised: 20.08.2012; Accepted: 16.12.2012

Die archäologischen Forschungen über die Anfänge von Chełm haben schon eine hundertjährige Tradition. Sie fügen sich in die Hauptströmung der Forschungen über die frühstädtischen Anlagen mit der Verwaltungs-, Militär-, Religions – und Wirtschaftsfunktion ein (vgl. Piekalski 1998, 350; Buśko *et al.* 2006; Leciejewicz 2006). Die starke Entwicklung von Chełm im 13. Jh. das damals eins der wichtigsten und zugleich multiethnischen und multikulturellen Zentren des polnisch-ruthenischen Grenzgebietes war, bildete die Grundlage für das 1392 erhaltene Stadtrecht, wie auch für die weitere Entwicklung der Stadt in den kommenden Jahrhunderten.

Den Komplex in Chełm, der auf dem Gipfel und am Fuß eines als „Wzgórze Katedralne“ bezeichneten Kreidefeshügels lokalisiert war, bildete die Burg mit der fürstlichen Residenz, die Vorburg und eine offene Siedlung. Im Ostteil des Hügels befand sich das Verwaltungs – sakrale Zentrum mit der fürstlichen Burg, die auf der höchsten Anhöhe, auf dem Hügel sog. „Wysoka Górka“ lokalisiert war (Buko 2004; 2006). Die besiedelte Anhöhe hat eine charakteristische, kuppelartige Form und wird aus Oberkreidefels gebildet, die ca. 205–230 m ü. d. M. ragen (Dobrowolski 1998). Besonders auffallend ist die Lage der

* Archeo. Badania archeologiczne, ul. Kolejowa 64c/24, 22–100 Chełm, dzienkowskitomek@poczta.onet.pl

Anhöhe an der Grenze verschiedener Milieus – einer flachen und sumpfigen Senke des Flusses Dubienka und der hoch ragenden Hügel „Pagóry Chełmskie“, was eine sehr günstige Verteidigungs – und Siedlungsbedingungen schaffte (Abb. 1). Die Entwicklung der Besiedlung wurde dort vor allem durch die Nähe des Agrarlandes und des Flusses (Uherka – der Nebenfluss von Bug) begünstigt, dessen Tal samt kleinen Flussläufen die Anhöhe vom Westen und Norden umgab, und der den Wasserzugang, wie auch den Kommunikationsweg sicherte.

Die Bezeichnung Chełm dürfte auf die Topographie zurückgeführt werden, worauf der urslawische Wortstamm „chlm“ hinweist, der eine Anhöhe, einen Hügel bezeichnet (Warchoł 1995). Der Name wurde zum ersten Mal in den schriftlichen Quellen Mitte des 13. Jhs. verzeichnet (Šachmatov 1908, 740). Jerzy Nalepa (2000) rechnet Chełm zu den westslawischen Namen, weil das Wort im Mittelalter nur auf den Gebieten westlich vom Fluss Bug auftaucht.

Heute befindet sich auf dem Hügel „Wzgórze Katedralne“ ein jahrhundertalter Sakralkomplex, der die Basilika der Heiligen Jungfrau Maria, das alte Bischofsschloss und das Basilianer Kloster samt Wirtschaftsgebäuden umfasst.

Historischer Umriss

Die wichtigste Informationsquelle über die mittelalterliche Chełm – Geschichte ist die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“, obwohl es erwähnenswert ist, dass Chełm noch vor dem Jahr 1073–1074 von Jan Długosz in seinem Werk „*Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*“ (Ks. III. wyd. Warszawa 1969, 129–133) erwähnt wurde. Nach Einschätzung vieler Historiker ist diese Information durch historische Tatsachen nicht bekräftigt (vgl. Baran 2005b). Die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ wurde größtenteils auf dem Hof des Fürsten Daniel Romanowitsch verfasst und diese Quelle ist in ein paar Handschriftengruppen erhalten geblieben, von denen die älteste – *Ipat’evskij* im 15. Jh. entstanden ist (Bartnicki 2005, 9; Dąbrowski 2011; Nagirnyj 2011, 15–17). Nach der Ansicht von Dariusz Dąbrowski (2009, 61) beschrieb die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ die Zeit zwischen 1205–1289 (spätestens bis 1291). Die Erwähnungen der Name – Chełm erscheinen in der Chronik zwischen 1223 und 1288 (Šachmatov 1908, 740–913) und beinhalteten die Beschreibung der ersten Einwohner dieser

Abb. 1. Chełm. Lokalisierung auf der Landkarte Polens und in der Mikroregion. Die Lage der frühmittelalterlichen Besiedlung auf zwei Kreidehügeln – Chełm (Wzgórze Katedralne) und auf dem in den 60-er Jahren zerstörten Hügel „Kredowa Góra“ (von Ł. Chabudziński)

Ryc. 1. Chełm. Lokalizacja na mapie Polski oraz w mikroregionie. Miejsca usytuowania wczesnośredniowiecznego osadnictwa na dwóch pagórkach kredowych – Chełm (Wzgórze Katedralne) i Kredowa Góra zniszczona w latach 60. (wyk. Ł. Chabudziński)

Gegend, die mit dem Namen „tuziemce“ bezeichnet werden, wie auch die Charakteristik der Burg, der Einrichtung der Kirchen, die während eines großen, in das Jahr 1256 datierten Brandes niedergebrannt sind (Šachmatov 1908, 844–845). Chełm wurde am häufigsten während der Herrschaft des Fürsten Daniel Romanowitsch und bei den wichtigen Ereignissen, wie z.B. der Besuch päpstlichen Botschafters oder die Mongolen – Angriffe erwähnt. Nach dem Tod des Fürsten im Jahre

1264 wurde die Stadt nur noch gelegentlich genannt (Szczygiel 1996, 33; Baran 2005a, 444).

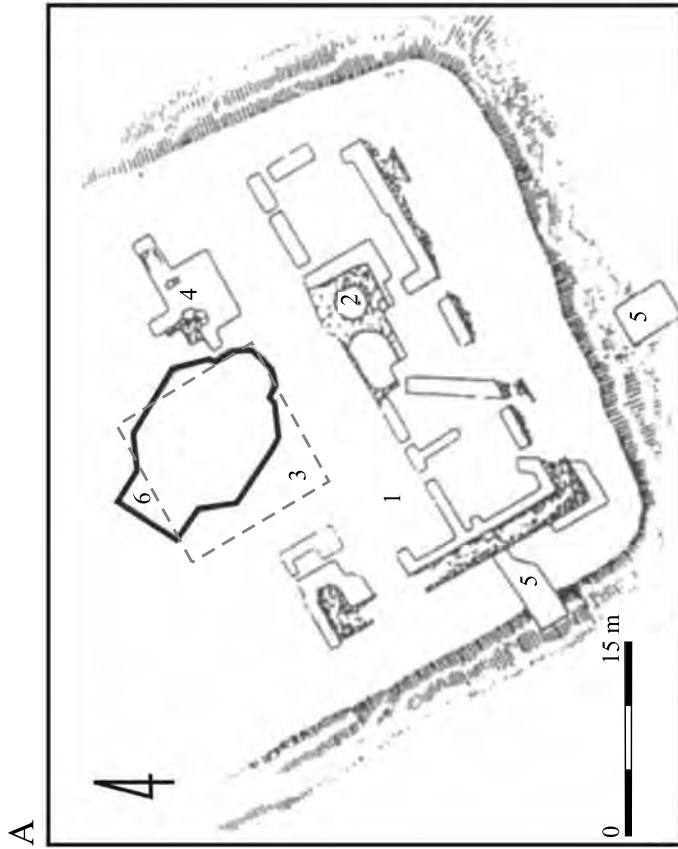
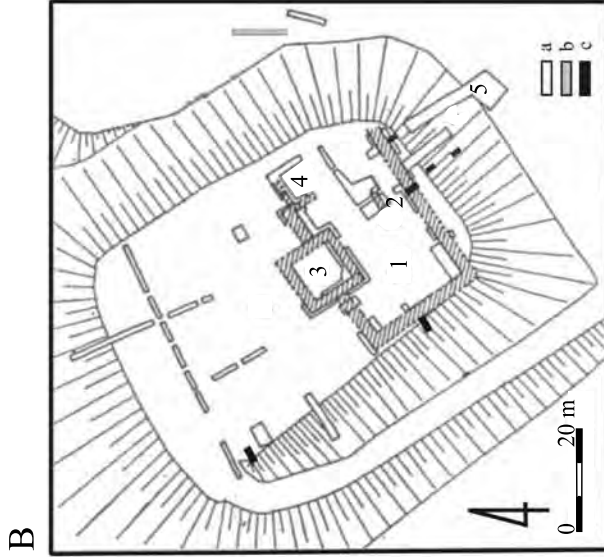
Unter den Historikern gibt es keine Einstimmigkeit über das Gründungsdatum von Chełm. Man nimmt an, dass dieses sich in den 20-er oder 30-er Jahren des 13. Jhs. ereignete, wobei man verschiedene Datierungen zwischen 1223 und 1238, meistens aber 1236–1238 angibt (Szczygiel 1996, 29; Bartnicki 2005, 159; Baran 2005a, 428–433; 2005b, 98). Die Chronik berichtete über die Entstehung einer kleinen Burg, und weiter eines Fürstensitzes mit der orthodoxen Kirche des Heiligen Johannes Chrysostomos, eines viereckigen Turms und der Muttergottesdomkirche (Šachmatov 1908, 844–845). Im Bereich der Burg oder der Vorburg erwähnte man noch 2 orthodoxe Kirchen – der Heiligen Dreifaltigkeit und der Heiligen Cosmas und Damian, deren Lokalisierung unbekannt bleibt. Nach den Angaben aus der Chronik beendete man den Bau bzw. Ausbau von Chełm vor dem Jahr 1240/1241, in dem der mongolische Angriff unter Batu-Khan stattfand (Litopis russkij, 398). Das nächste wichtige Ereignis war die Zerstörung der Burg infolge eines Brandes, das quellengemäß in das 1256 Jahr datiert wird. Danach erfolgte der Wiederaufbau des ganzen Komplexes (Ebenda, 418), wobei man seine Verteidigungsfunktion soweit verbesserte, dass der mongolische Angriff im Jahre 1259/1260 erfolglos blieb (Ebenda, 422). Einen Wendepunkt in der Geschichte der Stadt bildet das Jahr 1264, als der Fürst Daniel Romanowitsch von Halytsch – Wolhynien gestorben war und in der Gruft der orthodoxen Muttergotteskirche in Chełm bestattet wurde (Ebenda, 452). Nach seinem Tode haben seine Söhne die Macht ergriffen. 3 Jahre lang regierte sein Sohn Švarno in Chełm – Land. Nach seinem Tode übernahm die Macht der Fürst Lew, der dann die Herrschaft seinem Sohn Juri übergab, um in den 80-er Jahren des 13. Jhs. wieder an die Macht zurückkommen (Szczygiel 1996, 35). In den nächsten Jahren regierten – Andrzej und Lew II. wie auch Wolodymyr, der Sohn vom Fürsten Vasilko. Nach dem Tod des letzten Fürsten aus dem Romanowitsch – Geschlecht im Jahre 1323 ergriff Boleslav der II. aus dem Geschlecht der Masowischen Piasten die Macht, und er übernahm dann den orthodoxen Namen Juri. Mit seinem Tode brach zwischen Polen, die Rus, Litauen und Ungarn ein Kampf um die in der Umgebung der Bug gelegenen Gebiete aus. Für eine Weile regierte in Chełm – Land der litauische Fürst Lubart, er verlor aber das Fürstentum im Jahre 1349 zugunsten Kasimir des

Großen (Ebenda, 36). Die weiteren Kämpfe verursachten, dass das litauische Geschlecht, nämlich der Fürst Jurij Narymutowicz wieder an die Macht kam, was mit dem Vertrag im Jahr 1352 besiegelt und dann mit Pausen bis 1377 fortgesetzt wurde. Diese Situation sich infolge des polnisch – ungarischen Feldzugs geändert, infolge dessen Juri Narymuntowicz abgesetzt wurde. Der König Ludwig der Ungar gewann die Herrschaft über die Rote Rus und das Land wurde in seinem Namen von dem Herzog Wladislaus II. von Oppeln regiert (Ebenda, 38). Den Wechsel dieses Verhältnisses verursachte die polnisch – litauische Union aus den Jahren 1385–1386. Nach der Machtübernahme von Wladyslaw II. Jagiełło kam das Chełm – Land samt Chełm direkt unter seine Verwaltung und wurde somit in den polnischen Staat für längere Zeit eingegliedert.

Zum Stand archäologischer Forschungen

Das Interesse an die mittelalterliche Geschichte und Architektur von Chełm, das in den schriftlichen Quellen belegt wird, reicht in das 17. Jh. zurück. Die ersten Beschreibungen der umliegenden Sehenswürdigkeiten samt den Legenden über ihre Entstehung verfasste Jakub Susza, der unierte Bischof und der Autor des Werkes über das Wunderbild der Muttergottes aus Chełm (Susza 1684; Gil 2006). Der nächste Bischof Metody Terlecki richtete seine Forschungsaufmerksamkeit auf die geheimnisvollen in der Nähe des Chełm – Doms lokalisierten Ruinen. Die Entdeckung in ihrem Bereich zwei Körperbestattungen ließ ihn diese Mauern als die Überbleibsel eines christlichen Tempels interpretieren (Krasny 1997, 109–114). Im 19. Jh. sind unter den Freunden des Altertums und der Stadt Chełm folgende Namen nennenswert: Mikołaj Stworzyński, Kazimierz Stronczyński und eine Gruppe russischer Forscher P. Batiuzkow, P. Revjakin, G. Chruscevič, F. Gerbačevski (Bondarenko, Syluk 2003, 173).

Die Studien über die räumliche Entwicklung von Chełm wurden schon in den 50-er und 60-er Jahren des 20. Jhs. aufgenommen. Dazu gehören die Arbeiten von J. Kłoczowski (1958), der die These aufstellte, dass die städtebauliche Anordnung der Stadt auf das 13. Jh. bezogen werden kann. Zu parallelen Schlüssen kamen auch W. Zin und W. Grabski, indem sie die Reichweite der mittelalterlichen Burg und Vorburg rekonstruiert haben (1967a). Bahnbrechend war auch die Ar-

beit von B. Zimmer (1974), der in Anlehnung an die Schriftquellen die Geschichte von Chelm rekonstruierte.

Die Entwicklung der archäologischen Forschungen erfolgte erst im 20. Jh. Bis zu den 90-er Jahren konzentrierte man sich hauptsächlich im Bereich des Hügels „Góra Katedralna“. Die ersten Untersuchungen im Bereich der fürstlichen Burg führten zwischen 1910 und 1912 P. Pokryszkin und F. Korallów durch (Buko 2005a, 243–248). Man legte damals den rechteckigen Mauerumriss frei, was als die fürstliche Residenz des Fürsten Daniel Romanowitsch (13. Jh.) identifiziert wurde, wie auch die Relikte zwei weiterer Bauwerke – eines Turms (11.–13. Jh?) und einer orthodoxen Kirche (13. Jh.?) (Abb. 2). Man gewann damals auch steinerne, architektonische Details, wie z.B. die Kapitelle, Säulenschäfte, Portalelemente (Abb. 3). Anhand der entdeckten Holzkonstruktionen und ihrer stratigraphischen Relationen mit den Palas – Mauern suggerierte man auch die Anwesenheit einer älteren, zerstörten Burg oder einer Kultusstätte der Stammesgemeinschaft (Rappoport 1954, 315–316). Die nächste Etappe der Forschungen fand in den Jahren 1966–1968, im Rahmen einer großen, interdisziplinären, wissenschaftlichen Aktion statt, die die Wissenschaftler aus Kraków (Technische Universität Krakau) und Lublin (Maria Skłodowska-Curie Universität Lublin) unter Leitung von Prof. Zin und W. Grabski aufgenommen haben (1967b; 1967b). Die Untersuchungen konzentrierte man im Bereich des Hügels „Wysoka Górka“ und in den ausgewählten Bereichen des Hügels „Wzgórze Katedralne“. Man legte frei und erforschte wiederholt die Residenzmauern, man registrierte auch die hölzernen Befestigungen, die man auf die Befestigung der angeblichen

Abb. 2. Chelm, „Wysoka Górka“. Lokalisierung der Grabungsschnitte während der Forschungen von P. Pokryszkin, W. Zin und W. Grabski A: 1 – Palast, 2 – Turm oder Brunnen, 3 – Lokalisierung des von P. Pokryszkin nicht untersuchten Turms, 4 – orthodoxe Kirche (?) des Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Befestigungen, 6 – orthodoxe Kirche aus dem 19. Jh. B: 1 – Palast, 2 – Mauer eines unbekanntenen Bauwerkes, 3 – Turm aus der Regierungszeit des Königs Kasimir des Großen, 4 – Lokalisierung der orthodoxen Kirche des Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Befestigungen, a – Forschungen aus den Jahren 1966–1968, b – 1997, c – 2001 (nach P. A. Rappoport 1954 und J. Gurba, I. Kutyłowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, Bearb. T. Dzieńkowski)

Ryc. 2. Chelm, Wysoka Górka. Badania P. Pokryszkina (A) oraz W. Zina, W. Grabskiego (B). A: 1 – palatium, 2 – wieża lub studnia, 3 – lokalizacja wieży nie badanej przez P. Pokryszkina, 4 – cerkiew (?) Św. Jana, 5 – umocnienia drewniano-ziemne, 6 – cerkiewka z XIX wieku. B: 1 – palatium, 2 – mury nieznannej budowli, 3 – wieża z czasów Kazimierza Wielkiego, 4 – lokalizacja cerkwi Św. Jana, 5 – umocnienia drewniano-ziemne, a – badania 1966–1968, b – 1997, c – 2001 (wg P. A. Rappoport 1954 i J. Gurba, I. Kutyłowska 1970, T. Dzieńkowski 2002, oprac. T. Dzieńkowski)

Abb. 3. Chełm, „Wysoka Górka“. Forschungen im Jahre 1912 –architektonisches Detail (Fot. P. Pokryszkin, Foto Nr. O-395/1390 – Aufbewahrungsort AIIIMK RAN in Sankt Petersburg. Recherche D. Dąbrowski 2004)

Ryc. 3. Chełm, Wysoka Górka. Badania w 1912 roku – detal architektoniczny (fot. P. Pokryszkin, zdjęcie nr O-395/1390 przechowywane w AIIIMK RAN w Sankt Petersburgu. Kwerenda D. Dąbrowskiego 2004 rok)

Burg bezog (vgl. Abb. 2). Anhand der Stratigraphie der Mauer stellte man fest, dass die Turmrelikte, die mit der Münze aus der Zeit von Kasimir dem Großen datiert wurden, chronologisch am jüngsten sind (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Ähnlich wie die Ergebnisse früherer Forschungen wurden auch diese Forschungsergebnisse nie vollständig veröffentlicht. In den Jahren 1967–1968 machte man in Chełm, im Bereich der Altstadt und des Hügels „Góra Katedralna“ eine Reihe von Erkundungsbohrungen, dank denen es möglich war, die geologische Struktur dieses Gebietes zu erfassen (Dzieńkowski 2002).

Der Anfang 90-er Jahre brachte einen ausdrücklichen Wechsel des Ausgrabungsortes, der Reichweite, wie auch der Methoden archäologischer Erforschung. Man erweiterte die Untersuchungen vor allem auf das Gebiet der Altstadt und der benachbarten Stadtviertel. Neben den erfolgreichsten Ausgrabungsarbeiten, führte man, gemäß den konservatorischen Anordnungen, auch die archäologische Aufsicht durch, was die Beobachtung der Schichten in den viele Meter langen Aufgrabungen ermöglichte. Man machte auch Geländebegehungen im Rahmen des Programms „Archäologische Aufnahme Polens“. Die Forschungsarbeiten wurden durch die Institutionen (Museum des Chełm – Landes, Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften PAN) und private Unternehmen geleitet.

Als Ergebnis dessen registrierte man eine enorme Vergrößerung der Datenbasis, die eine bedeutende Entwicklung der Besiedlung belegt. Die Präsentation der Ergebnisse hat man auf die wichtigsten Probleme beschränkt (Abb. 4).

Besonders wichtig waren die in den Jahren 1991, 1993 und 1994 in der Straße ul. Lubelska 14–20 von den Archäologen aus dem Museum des Chełm – Landes durchgeführten Forschungen. Die registrierten Objekte und Schichtungen bestätigten die These von der Existenz an diesem Ort einer frühmittelalterlichen Vorburg (Ruszkowska 1992). Der nächste Erfolg war die Entdeckung von S. Gołub einer Vorburgsiedlung in der Straße ul. Czarnieckiego, die sich nordwestlich von der Altstadt erstreckte. Die Arbeiten an der Fundstelle, die 1995 begonnen haben, wurden dann weiter 6 Jahre lang fortgesetzt und ließen ihre annähernde Reichweite in Richtung Westen und Norden, wie auch ihre räumliche Anordnung und Art der Bebauung erkennen (Gołub, Dzieńkowski 2002). Insgesamt dokumentierte man über 500 verschiedene Objekte – Wohnobjekte (leicht eingetiefte Erdhütten, oberirdische Häuser), Wirtschaftsobjekte (Speicher, Keller), Produktions – Handwerksobjekte (Schmiede), die als durch Holzzäune voneinander getrennte Gehöfte interpretiert wurden (Ebenda, 59).

In den Jahren 1994–1997 hat man das altstädtische Zentrum in der Nähe von der Straße ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Szkolna und Lubelska erforscht (Gołub 1996, 1997; Mazurek 1997) (vgl. Abb. 4). Man entdeckte zahlreiche Relikte der Wohnbebauung in Form von oberirdischen Häusern und leicht eingetieften Erdhütten, deren Nutzungsflächen zwischen 10–20 m² betragen (ul. Krzywa, Św. Mikołaja, Lubelska 5–7). Die Handwerkerwerkstätte lokalisierte man in der Straße ul. Św. Mikołaja und am Platz Pl. Łuczkowskiego (Knochen – und Hornbearbeitung), in der Straße ul. Krzywa (metallurgische Werkstätten), und ul. Lubelska (Töpferofen?). Interessant war die Freilegung und Untersuchung in den Jahren 1999–2002 eines mittelalterlichen Körpergräberfeldes am Platz Pl. E. Łuczkowskiego und in der Straße ul. Szkolna, dessen ältester Gräberhorizont in das 13. Jh. datiert wurde (Dzieńkowski, Gołub 2000). Weitere wesentliche Daten lieferte die Untersuchung der Befestigungen des Fürstensitzes auf dem Hügel „Wysoka Górka“ und des ihn umgebenden Burggrabens, die in den Jahren 2000 und 2001 durchgeführt wurde. Die am Hügelhang realisierten Arbeiten hatten ein kleines Ausmaß, aber ihre Ergebnisse wiesen min-

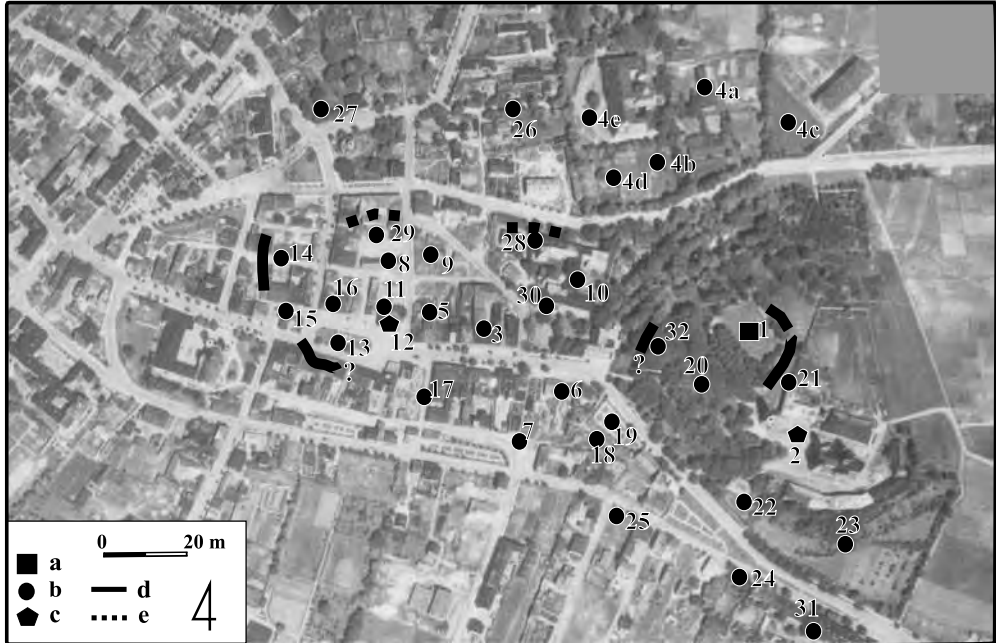

Abb. 4. Chełm, Zusammenstellung der Forschungsstellen (die wichtigsten) Bezeichnungen: a – Burgranlage, b – Forschungsstellen, c – Friedhöfe, d – rekonstruierter Verlauf des Burggrabens, e – Tempel (die Kirchen). Forschungsstellen: 1 – Burgranlage „Wysoka Górka“, 2 – Körpergräberfeld, „Góra Katedralna“, Lubelska Strasse Nr. 2, 3 – Vorburg, Lubelska Strasse 14–20, 4 – Siedlung, S. Czarniecki Strasse Nr. 8 und 1 Pułk Szwoleżerów Strasse; 5–10 – Vorburg, Szkolna-Krzywa Strasse; 6 – Lubelska Strasse Nr. 11–13; 7 – Uściługska Strasse Nr. 42; 8 – Krzywa Strasse Nr. 32–34; 9 – Św. Mikołaj/Szkolna/Krzywa Strasse; 10 – Św. Mikołaj Strasse; 11–12 – Vorburg – Körpergräberfeld, E. Łuczkowski Platz Nr. 17; 12 – E. Łuczkowski Strasse Nr. 19, Szkolna Strasse; 13–19 – Vorburg, E. Łuczkowski Platz; 14 – Krzywa Strasse; 15 – E. Łuczkowski Platz; 16 – E. Łuczkowski Platz Nr. 11–13; 17 – Przechodnia Strasse; 18 – Poczтовая Strasse; 19 – Lubelska Strasse Nr. 5–7; 20–23 – Burgwall, Lubelska Strasse Nr. 2; 21 – Lubelska Strasse Nr. 2; 22 – Lubelska Strasse Nr. 2; 23 – Lubelska Strasse Nr. 2; 24 – Vorburg, Zamojska Strasse; 25 – Vorburg, Poczтовая Strasse Nr. 50; 26 – Siedlung (?), S. Czarniecki Strasse; 27 – Siedlung (?), M. Kopernik Strasse Nr. 20; 28–31 – Vorburg, J. Młodowska Strasse; 29 – J. Młodowska Strasse Nr. 12a; 30 – Św. Mikołaj Strasse Nr. 4; 31 – Poczтовая Strasse Nr. 54; 32 – Burgwall, Lubelska Strasse Nr. 2 (Bohrungen) (Bearb. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv des Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej in Chełm)

Ryc. 4. Chełm. Zestawienie stanowisk badawczych (wybór najważniejszych). Objaśnienia: a – gród, b – stanowiska badawcze, c – cmentarze, d – rekonstruowany przebieg fosy, e – rekonstruowany przebieg wału. Stanowiska badawcze: 1 – grodzisko Wysoka Górka, 2 – cmentarz szkieletowy, Góra Katedralna, ul. Lubelska 2, 3 – podgrodzie, ul. Lubelska 14–20, 4 – osada, ul. S. Czarnieckiego 8 i 1. Pułku Szwoleżerów; 5–10 – podgrodzie, ul. Szkolna-Krzywa; 6 – ul. Lubelska 11–13; 7 – ul. Uściługska 42; 8 – ul. Krzywa 32–34; 9 – ul. Św. Mikołaja/Szkolna/Krzywa; 10 – ul. Św. Mikołaja; 11–12 – podgrodzie-cmentarz szkieletowy, Pl. E. Łuczkowski 17; 12 – Pl. E. Łuczkowski 19, ul. Szkolna; 13–19 – podgrodzie, Pl. E. Łuczkowski; 14 – ul. Krzywa; 15 – Pl. E. Łuczkowski; 16 – Pl. E. Łuczkowski 11–13; 17 – ul. Przechodnia; 18 – ul. Poczтовая; 19 – ul. Lubelska 5–7; 20–23 – grodzisko, ul. Lubelska 2; 21 – ul. Lubelska 2; 22 – ul. Lubelska 2; 23 – ul. Lubelska 2; 24 – podgrodzie, ul. Zamojska; 25 – podgrodzie, ul. Poczтовая 50; 26 – osada (?), ul. S. Czarnieckiego; 27 – osada (?), ul. M. Kopernika 20; 28–31 – podgrodzie, ul. J. Młodowskiej; 29 – ul. J. Młodowskiej 12a; 30 – ul. Św. Mikołaja 4; 31 – ul. Poczтовая 54; 32 – grodzisko, ul. Lubelska 2 (odwierty) (oprac. T. Dzieńkowski na podkładzie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Chełmie)

destens zwei Nutzungsphasen der Anlage auf. Die erste war mit dem Bau der gemauerten Anlage verbunden, die zweite Phase bezieht sich auf den Ausbau der Anlage und den Bau der Holz – Erde – Befestigungen (Buko 2005b, 74 und n.).

In den Jahren 2002 und 2003 kam es zu den Ausgrabungen in der Straße ul. Lubelska 5–7, wo man die Relikte frühmittelalterlicher Wohnbebauung registrierte. Wichtig waren auch die Forschungsergebnisse bezüglich eines Erdwalls in der Straße ul. J. Młodowskiej, der als Destruktion eines die mittelalterliche Burg umfassenden Befestigungswalls interpretiert wurde (Ruszkowska, Mazurek 2002). Neue Angaben bezüglich der Besiedlungsausdehnung im 13. Jh. lieferten die in den letzten Jahren (2005–2007) durchgeführten Forschungen und archäologische Aufsichtsarbeiten in der Straße ul. Pocztowa 54 und Mickiewicza 41 und Zamojska. Sie ließen diese Besiedlung weiter nördlich erfassen, was auf eine Fortsetzung der Besiedlung entlang dem Uherka – Tal hinweisen könnte. Eine besonders wichtige Entdeckung machte man im Jahre 2008 in der Straße , wo man auf gut erfassbare Negative der Befestigung eines Holzwalls stieß, dessen Chronologie in das 13.-14. Jh. festgelegt wurde (Dzienkowski 2010a, 13).

Die Besiedlung vor dem 13.Jh.

Die Anwesenheit der Besiedlung vor der Gründung der frühstädtischen Anlage (vor dem 13. Jh.) bleibt beim heutigen Forschungsstand unklar. Man entdeckte bisher keine sicher datierten Objekte, die eine frühere Besiedlung dieses Gebietes belegen könnten. In den Nutzungsschichten kamen in der sekundären Ablagerung wenige Funde zum Vorschein (Keramik, Schläfenringe), deren Chronologie sich auf das 11.–12. Jh. beziehen kann. Diese Funde gewann man teilweise vom Hügel „Góra Katedralna“ und aus der Umgebung der alten Vorburg (Straßen ul. Lubelska und Krzywa) (Dzienkowski 2010b, 153). In zwei Objekten in der Straße ul. Krzywa legte man kleine Bruchstücke der Tongefäße (Bauteile) mit einer groben Beimischung von mittelkörnigem Steinschlag frei. Aus der Verfüllung des den Hügel „Wysoka Górka“ umgebenden Grabens gewann man 3 Fragmente, darunter eine Mündung des scheibengedrehten Gefäßes. Der genutzte Rohstoff, die magernde Beimischung und weniger fortgeschrittene Herstellungstechnologie betonten deutlich die Andersartigkeit dieser

Funde im Verhältnis zu der im 12.–13. Jh hergestellten Keramik. Die Datierung der Schläfenringe in das 11.–12. Jh sei aber weniger wahrscheinlich, vor allem wegen ihres langen Überdauerns, sogar bis zum 14. Jh. (Kočka-Krenz 1993, 48).

Angesichts einer breiten Erforschung der frühmittelalterlichen Besiedlung in Chełm und bei spärlicher Zahl der Funde aus der sog Phase vor der Regierungszeit des Fürsten Daniel Romanowitsch, soll man mutmaßen, das wir nur von einer geringen Besiedlung im 11.–12. Jh sprechen können, deren Spuren heute vermutlich völlig verschwommen sind. Die Anwesenheit einer älteren Ansiedlung im Bereich des Chełm – Landes bestätigen geschichtliche Quellen (Die Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“), wo man in den auf die Tätigkeit des Fürsten Daniel bezogenen Beschreibungen über die, in dieser Umgebung siedelnden „*tuziemce*“ lesen kann (Szczygieł 1996, 29).

Die fürstliche Burg

Während der in den letzten ein paar Jahrzehnten stattgefundenen Forschungskampagnen im Bereich des Hügels „*Wysoka Górka*“ gewann man viele Daten über das dort errichtete, monumentale Bauwerk, wie auch über die Siedlungsstratifikation und die geologische Struktur des Hügels. Wir verfügen aber immer noch über zu wenig Information, um die vollständige Geschichte der Ereignisse zu rekonstruieren. Ungeklärt bleiben die Anfänge der Ansiedlung auf dem Hügel, wie auch die Frage nach seiner ursprünglichen Topographie, die infolge einer jahrhundertlangen Nutzung stark verändert wurde (Rappoport 1954, 316, 321; Gurba, Kutylowska 1970, 239; Ruskowska 2000). Es gibt große Probleme, die geologische Struktur des Hügels „*Wysoka Górka*“ zu erkennen. Die Analyse der Bohrungen, die in den 30-er und Ende der 60-er Jahre gemacht wurden, weist auf die Anwesenheit einer Aufschüttung von 5–7m hin (Kunz 1937; Nawrocki 1968). Die Folge der Gesteinsschuttschichten, vor allem des Kreide – Glaukonit – Trümmer über der Kreidefels zeugt von einer intensiven Nutzung des Hügels und großangelegten Baumaßnahmen. Die Angaben aus den Bohrungen bestätigten auch die Hypothese über eine höhere hypsometrische Position des nördlichen Hügelteils, der um ca. 3–5 m den restlichen Hügelteil überragt. Unbeantwortet bleibt jedoch, bezüglich der Geologie des Hügels, die Frage nach der Herkunft des

Glaukonit – Sandsteins, der zur Errichtung der Mauer genutzt wurde. Man kann nicht ausschließen, dass seine Lagerstätte sich im Bereich des Hügels befand, was auch die in der Vorkriegszeit durchgeführten Forschungen, wie auch die Entdeckung dieses Rohstoffs am Südhang des Hügels ahnen lassen (Dzierńkowski 2010b, 155). Die Entdeckung des Sandsteins im Bereich des ca. 10 km entfernten Hügels „Stawska Góra“ kann auf den Gewinnungsort hinweisen, wo dieses Baumaterial gefördert wurde (Bargieł, Zakościelna 1988).

Die meisten gewonnenen archäologischen, architektonischen und historischen Quellen beziehen sich auf die Fürstenresidenz und ihre nächste Umgebung. Diese Anlage, die in der Fachliteratur als Palast, Palas oder Garten bezeichnet wird, war im höchsten Bereich des Hügels „Wzgórze Katedralne“ lokalisiert und umfasste die Fläche von ca. 0,16 ha. Das benachbarte Gebiet von der Größe ca. 2 ha bildete seine sein Hinterland mit einer abgetrennten sakralen Zone.

Die monumentale Bebauung des Hügels „Wysoka Górka“ wurde schon zu Beginn des 20. Jhs. und in den 60-er Jahren im Rahmen großangelegter Forschungsarbeiten untersucht. Die Interpretation der Ergebnisse wurde in beträchtlichem Maße durch die Quelleninformationen aus der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ beeinflusst. Diese Chronik beschreibt nämlich die Anfänge der Stadt Chelm. Die Entwicklung der Stadt begann, nach dem Autor dieser Chronik, mit den Baumaßnahmen bei der Errichtung einer kleinen Burg und dann einer großen Festigungsanlage.

„Як імнується се місце”. І вони сказали: „Холм йому ім’я. І, уподобавши місце те надумав він що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту що спорудить на честь його церкву. І поствив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.” (Machnowiec 1990, 418). („Wie heißt die Stadt?” Und sie haben geantwortet: „Chołm ist ihr Name“. Da der Ort ihm gefallen hat, beschloss er, dort eine kleine Burg anzulegen. Er versprach dem Gott und dem heiligen Johannes Chrysostomos, dass er zu Gottes Ehren eine orthodoxe Kirche erbauten wird. Und er erbaute eine kleine Burg und als er dann sah, dass der liebe Gott ihm wohlgesinnt ist, und der heilige Johannes ihm hilft, so

errichtete er eine andere Burg, die den Tataren-Angriffen standhalten konnte, als Batu-chan die ganze Rus beherrscht hatte. So wurde die Dreifaltigkeitskirche verbrannt und dann wieder aufgebaut“) (Kompilation der Übersetzung nach R. Szczygieł 1996 und nach T. Dzieńkowski).

Die bisherigen archäologischen Forschungen legten die Konzentration einer, gemauerten Architektur vom Phasencharakter und die sie umgebenden Befestigungen frei: 1) ein rechteckiges Bauwerk von den Ausmaßen 22 x 38 m, das aus den glaukonithaltigen Sandstein – Blöcken und aus verkieselten Kalkstein errichtet wurde, mit erhalten gebliebenen Fundamentmauern und dem oberirdischen Teil bis zu ca. 3 m Höhe; 2) ein als Turm oder Brunnen bezeichnetes und im Bereich dieser Mauern freigelegtes Bauwerk; 3) ein viereckiges Bauwerk – Turm; 4) Fußboden – , Pilasterfragmente, wie auch die Fragmente architektonischer Details, die man auf die orthodoxe Kirche des heiligen Johannes bezieht; 5) Holz-Erde-Wälle; 6) Fragmente eines die Burganlage umgebenden Grabens (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Dzieńkowski 2010b) (Abb. 5).

Die Mauer des rechteckigen Bauwerks (ein Gebäude?, ein Hoff?) (vgl. Abb.5:1) wurde aus den glaukonithaltigen Sandstein – Blöcken in der Bautechnik – „opus emplectum“ errichtet. Sie ist 2 m breit, bei der erhaltenen Höhe ca. 4 m (Dzieńkowski 2002, 80–81). Die ca. 20 x 30 x 40–50 cm großen Hausteine hatten auf der Oberfläche deutliche Hau – und Glättungsspuren (Abb. 6). Die Mauer schloss die Fläche von ca. 836 m² ein, man hat aber keine innere Einteilung erfasst, die die Funktion des Gebäudes eindeutig interpretieren ließe. Trotz vieler Unklarheiten bei der Interpretation nahm man an, das Bauwerk als Herrenhaus zu deuten. (Rappoport 1954, 322; Gurba, Kutylowska 1970, 237). Ein guter Erhaltungszustand der Mauer wies darauf hin, dass es lange genutzt und dann mit der Erde zugeschüttet wurde, infolgedessen sich ein künstlicher „Erdhügel“ bildete.

Das im Bereich der Residenzmauern lokalisierte und von P. Pokryszkin als Turm oder Brunnen interpretierte Bauwerk bleibt chronologisch und funktionell unbestimmt (vgl. Abb. 5:2) (Rappoport 1954, 320). Das auf dem Rechteckplan erbaute ca. 5–6 x 6,5 m große Objekt war im Inneren oval und hatte den Durchmesser bis 3 m. Es wurde aus flachen Sandsteinen und Grünsandstein – Hausteinen, die mit Kalkmörtel gefügten waren, aufgebaut. Die Mauersohle wurde in der Tiefe von 4 m freigelegt. In den Trümmerschichten und in der Mauer

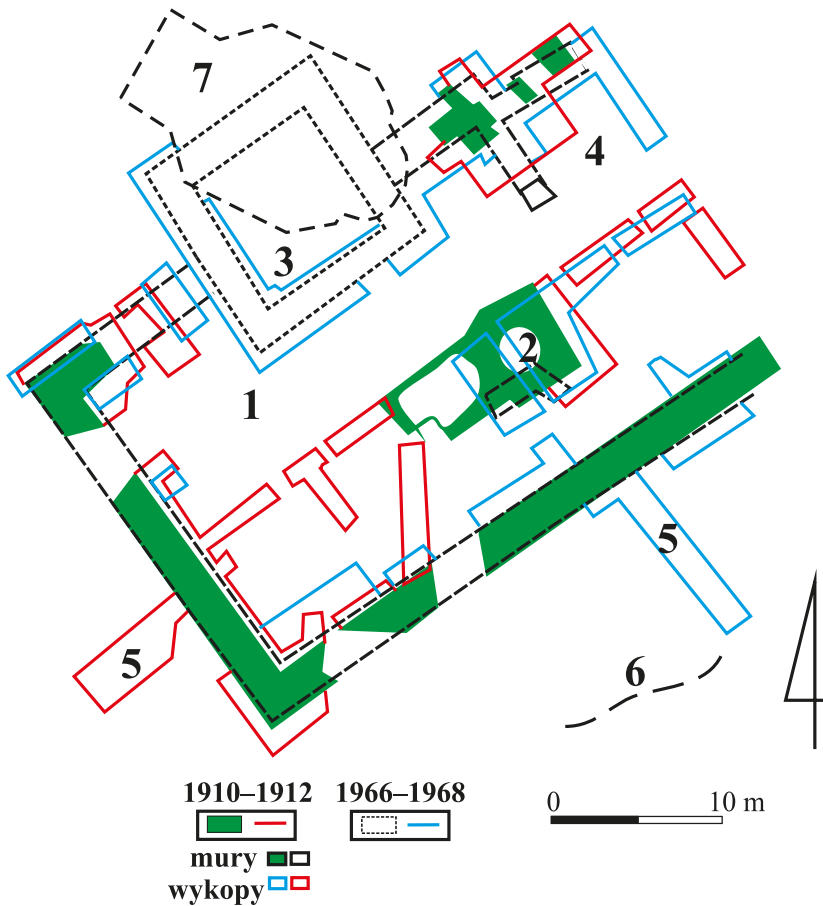

Abb. 5. Chelm, „Wysoka Górka” – fürstliche Residenz. Lokalisierung der Grabungsschnitte von P. Pokryszkin, W. Zin und W. Grabski (nach P. A. Rappoport 1954, J. Gurba, I. Kutylowska 1970, Bearb. T. Dzieńkowski). 1 – rechteckiges Bauwerk – Pals, 2 – als Turm oder Brunnen bezeichnetes Bauwerk, 3 – als Turm bezeichnetes Bauwerk, 4 – vermutliche Lokalisierung der orthodoxen Kirche Hl. Johannes, 5 – Holz – Erde – Wall, 6 – Burggrabenfragment, 7 – in den Jahren 1876–1884 errichtete und 1918 abgerissene orthodoxe Kirche der heiligen Kiril und Method

Ryc. 5. Chelm, Wysoka Górka – rezydencja księżęca. Lokalizacja wykopów z badań P. Pokryszkina, W. Zina i W. Grabskiego (za P. Rappoport 1954, J. Gurba, I. Kutylowska 1970, oprac. T. Dzieńkowski). 1 – budowla prostokątna – palatium, 2 – budowla zwana wieżą lub studnią, 3 – budowla zwana wieżą, 4 – przypuszczalna lokalizacja cerkwi św. Jana, 5 – drewniano-ziemne wały, 6 – fragment fosy, 7 – cerkiewka św. Cyryla i Metodego wzniesiona w latach 1876–1884 i zburzona w 1918 roku

fand man Fragmente architektonischer Details (Ebenda, 320). Während der Forschungen in den 60-er Jahren legte man nur ein Fragment dieses Bauwerkes frei und es wurde damals nicht interpretiert (Gurba, Kutylowska 1970, 234).

Abb. 6. Chełm, „Wysoka Górka“. Mauer aus den Sandsteinblöcken und Holz – Erde-Befestigungen der fürstlichen Residenz aus dem 13. Jh. – Forschungen aus dem Jahr 2001 (Fot. T. Dzieńkowski)

Ryc. 6. Chełm, Wysoka Górka. Mur z ciosów piaskowca i drewniano-ziemne umocnienia rezydencji książęcej z XIII wieku – badania 2001 (fot. T. Dzieńkowski)

Detaillierter Untersuchung bedarf das nächste Bauwerk, das als Turm bezeichnet wurde (vgl. Abb. 5:3). Auf seine Fragmente, die in der Umgebung der Apsis der aus dem 19. Jh. stammenden orthodoxen Kirche lokalisiert waren, konnte schon P. Pokryszkin stoßen (Rappoport 1954, 316, 321). Der vollständige Umriss des Bauwerkes wurde während der Forschungen in den 60-er Jahren freigelegt. Die rechteckigen oder quadratischen Mauern (ca. 12 x 12 m) fand man unter der Aufschüttung, an der Stelle der orthodoxen Kirche der Heiligen Kirill und Method, die im Jahre 1918 abgerissen wurde (Gurba, Kutylowska 1970, 233). Sie waren 1,8 m breit und wurden aus Sandstein mit Glaukonit – und Handstrichziegel – Einsatz errichtet. Nach der Ansicht von J. Gurba und I. Kutylowska (1970, 233) wurde das turmartige Gebäude auf der Palastmauer aufgebaut, wobei die Mauer dabei zerstört wurde. Somit wurde sie für ein chronologisch jüngeres Objekt gehalten, und anhand der Funde – der Halbgroschen, den der König Kasimir der Große einführen ließ – wurde ihre Bauzeit in das 14. Jh. datiert (Ebenda, 240).

In dem nordöstlichen Teil der Anlage erkannten die Forscher, sowohl P. Pokryszkin (Rappoport 1954) als auch W. Zin, W. Grabski und J. Gurba (Gurba, Kutylowska 1970) die Mauern, die als Relikte der orthodoxen Kirche-Kapelle des heiligen Johannes interpretiert wurden (vgl. Abb. 5:4). Darauf wiesen die freigelegten architektonischen Details hin, wie ein Pfeiler, Pilaster, der Steinboden wie auch die überall registrierbaren verschmolzenen Blei-, Kupferfragmente, die vermutlich auf den metallenen vom Brand zerstörten Fußboden der Kirche zurückzuführen sind. Die Ausgrabungen brachten jedoch keine endgültige Antwort auf diese Frage, denn man hat den Kirchenumriss nicht freigelegt. (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Auf die Einrichtung der orthodoxen Kirche bezog man ca. 100 Fragmente architektonischer Details, die leider verloren gegangen waren, bevor sie einer weiteren stilistischen Analyse unterzogen wurden. Die Aufnahmen dieser Details, die von P. Rappoport veröffentlicht wurden (1954) und sich in AIIMK RAN in Sankt Petersburg befinden (vgl. Abb. 3.) weisen, nach der Ansicht der meisten Forscher, die Anknüpfungen an die frühmittelalterliche Steinarchitektur von der Rus auf (Ebenda, 318).

Die Ergebnisse der zu Beginn des 20. Jhs., wie auch in den 60-er Jahren durchgeführten Forschungen bestätigen, dass die Anlage von einer hölzernen Befestigung umgeben war (vgl. Abb. 5:5). Anhand

der Informationen aus dem Grabungstagebuch (Kutyłowska 1966) geht hervor, dass die Relikte des Holz – Erde – Walls in ein paar, von der Südwest – und Nordseite der Anlage situierten Grabungsschnitten freigelegt wurden. Die neuen Angaben brachten in dieser Hinsicht die Forschungen im Jahre 2001 (vgl. Abb. 6). Nach beinahe 30 Jahren legte man erneut das Fragment der Steinmauer der Fürstenresidenz frei, die auf den Glaukonit – Blöcken, die angeblich natürlichen Boden bildeten, gegründet war. Man stellte auch fest, dass an die während der ersten Bauphase errichtete Gebäudewand eine Holz-Erde – Befestigung angebaut wurde (Bauphase 2) (Abb. 7). Die Holzkonstruktionen lagen kreuz und quer und bildeten mutmaßlich eine Kiste. Diese Konstruktion war ca. 4 m breit, ihre Länge wurde dagegen nicht erfasst. Man unterschied 4–5 Schichten verbrannten Holzes, deren Gesamthöhe 1m betrug. Im Inneren der Kiste befand sich fein – und mittelkörniger Kreideschutt. Diese Konstruktion ruhte auf einer absichtlich geformten Aufschüttung, die sich aus Glaukonit – und Kalk – Schutt zusammensetzte, deren Datierung sich auf die Bauzeit der Anlage bezieht.

Die Untersuchungen aus den Jahren 2000–2001 betrafen auch den sich am Fuß des Hügels von der Nord-, Ost – und Westseite erstreckenden Graben (Dzieńkowski 2010b, 161). Infolge der Sondagebohrungen und der archäologischen Arbeiten stellte man fest, dass das Objekt bis 15–20 m Breite besaß (vgl. Abb. 5: 6). Der Graben wurde in den Kreidefels bis in die Tiefe von 4–5 m gehauen. Sein Verlauf von der Nord – und Ostseite wird durch die Ergebnisse der folgenden Bohrungen belegt: Nr. 17g – 3 m der Aufschüttung; 19g – 4,2 m; Nr. 18g – 3,9 m (Nawrocki 1968). Interessante Daten gewann man auch auf der Westseite des Hügels „Góra Katedralna“, wo man in der Bohrung 2g – 8 m der Aufschüttung, und in der Bohrung 3g – 2,1 m der Aufschüttung registrierte, was man als eine tiefe Senke (einen Graben?) interpretieren kann. Die erfasste Reichweite ließ aber nicht den gesamten Verlauf des Grabens rekonstruieren (Abb. 8). Wenn man aber den Status einer fürstlichen Anlage berücksichtigt, muss man annehmen, dass nicht nur die Fürstenresidenz, sondern auch seine nächste Umgebung samt dem sakralen Teil mit einem Graben gesichert sein musste. Davon könnten die Angaben aus den Bohrungen zeugen, die um die Basilika herum gemacht wurden, in denen man bis 2–3 m Aufschüttung feststellte. Im Kontext der Burgbefestigungen wäre die Hypothese von Karol Natkański nennenswert, der behauptete, dass die

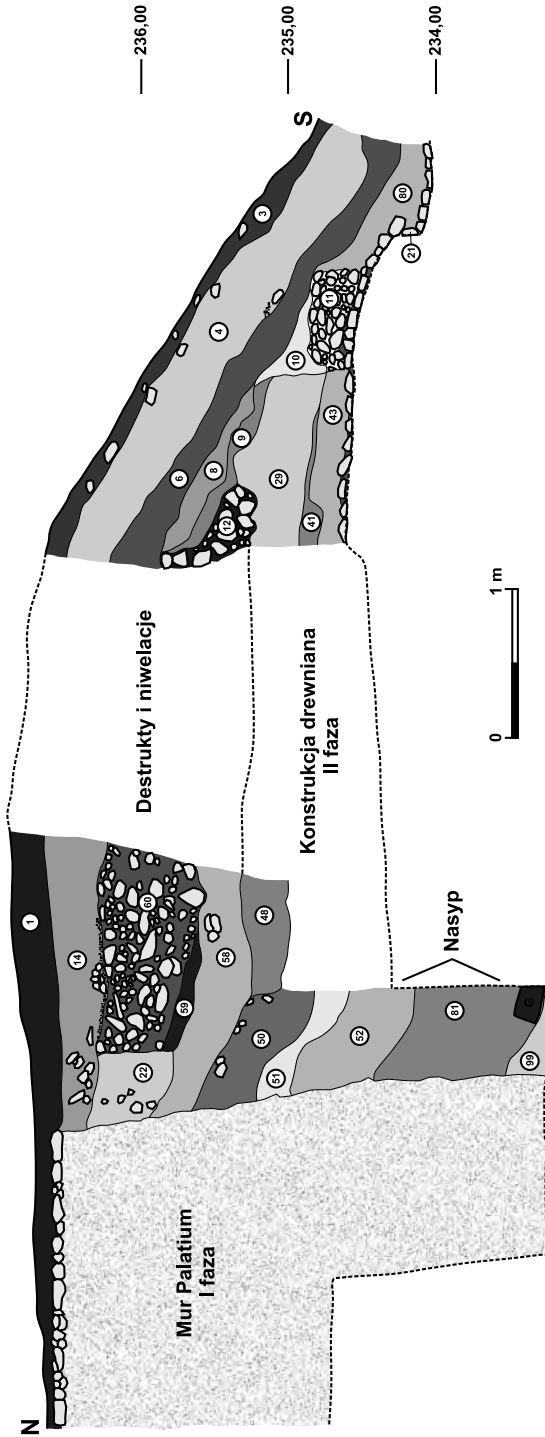

Abb. 7. Chelm „Wysoka Górka“: Schacht am SE Hang mit „Palast“ – Relikte und Überreste der Befestigungen (Forschungen aus 2001). Bezeichnungen: Js. 1, 3, 4, 6, 14 – Aufschüttung; 8, 9, 10, 12, 27, 32, 58, 59, 60, 80 – Mauer – und Befestigungsreste; 29, 41, 42, 43, 48, 49 – Relikte der Befestigung; 50, 51, 52, 81, 99 – Aufschüttung an der Mauer; 11, 21 – geformter Kreideboden (Bearb. von T. Dzieńkowski und R. Ratajczak)

Ryc. 7. Chelm, Wysoka Górka. Wykop na zboczu SE z relikty „palatium” i umocnień obronnych (badania 2001). Objasnienia: Js. 1, 3, 4, 6, 14 – nasyp; 8, 9, 10, 12, 27, 32, 58, 59, 60, 80 – destrukty muru i umocnień; 29, 41, 42, 43, 48, 49 – relikty umocnień; 50, 51, 52, 81, 99 – nasyp przy murze; 11, 21 – uformowane podłoże kredowe (oprac. T. Dzieńkowski i R. Ratajczak)

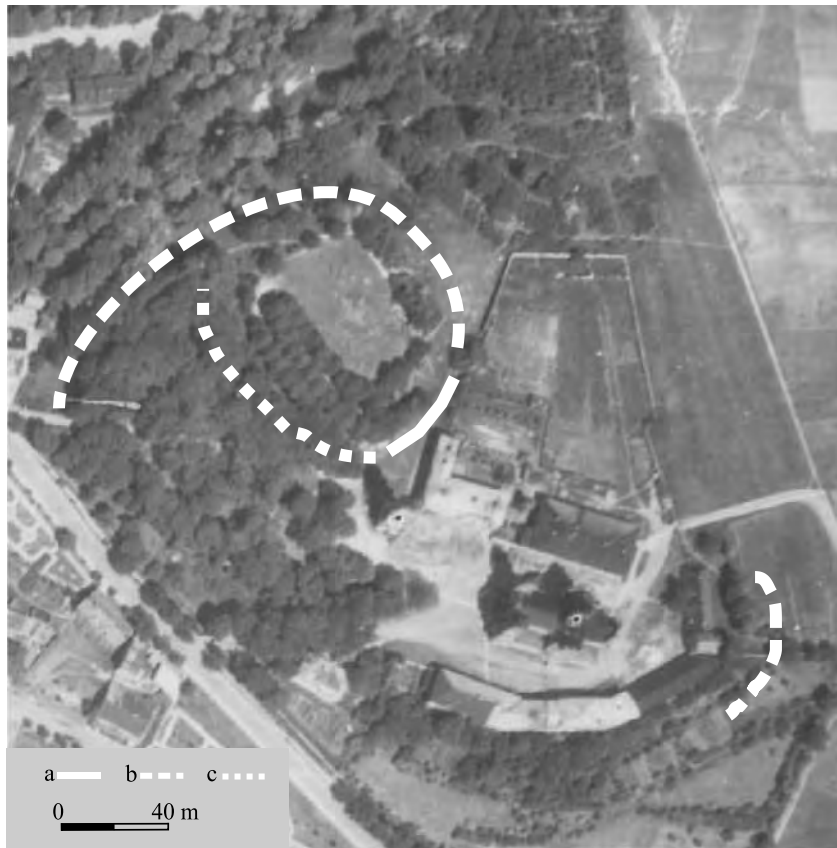

Abb. 8. Chełm, „Góra Katedralna”. Hypothetischer Verlauf des Grabens und die Lokalisierung der ausgewählten Bohrungen aus dem Jahr 1968. Bezeichnungen: a – während der Forschungen erfasste Reichweite b – anhand der Bohrungen bezeichnete Reichweite, c – Rekonstruktion, 1 – Öffnung Nr. 17g, 2 – 19g, 3 – 18g, 4 – 2g, 5 – 3g (Zeichn. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv Archiwum PODG-K in Chełm)

Ryc. 8. Chełm, Góra Katedralna. Hipotetyczny przebieg fosy i lokalizacja wybranych odwiertów z 1968 roku. Objaśnienia: a – zasięg uchwyciony w badaniach, b – zasięg na podstawie odwiertów, c – rekonstrukcja, 1 – otwór nr 17g, 2 – 19g, 3 – 18g, 4 – 2g, 5 – 3g (rys. T. Dzieńkowski na podkładzie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum PODG-K w Chełmie)

Erdaufschüttung aus dem orthodoxen Friedhof mit den Wallrelikten zu identifizieren sei. Der Friedhof ist im nordöstlichen Teil des Hügels lokalisiert. Der weitere an die nächste Umgebung der Burg knüpfende Schritt war die Untersuchung des Brunnens mit einer steinernen Auskleidung, die aber nicht feststellen ließ, ob seine Datierung auf das Frühmittelalter zurückzuführen ist (Natkański 1997, 383–391).

Auch die Lokalisierung der orthodoxen Kirchen der Muttergottes, der Heiligen Cosmas und Damian und der Heiligen Dreifaltigkeit, die in der Chronik „*Kronika halicko – wołyńska*“ erwähnt wurden, muss in archäologischer, architektonischer und geschichtlicher Hinsicht verifiziert werden. Die Konzilskirche der Heiligen Muttergottes steht heute an der Stelle der nicht mehr existierenden Basilika. Im 13. Jh. diente sie den Fürsten aus der wolhynischen Linie der Familie Isjaslawitsch – Mstislawowitsch als der Bestattungsort (Dąbrowski 2010, 87). Man bestattete hier den Fürsten Daniel Romanowitsch, seine Söhne Roman, Švarno und Michal Juriewicz (Ebenda, 87). Aus der Einrichtung der orthodoxen Kirche der Heiligen Muttergottes stammte vermutlich die Ikone der Muttergottes (genannt Muttergottes aus Chełm), die 2000 im Museum in Łuck (die Ukraine) gefunden wurde (Stefański 1996; Aleksandrovič 2001; Zięba 2005). Die Ergebnisse der Labor – und der chronologisch – stilistischen Analysen lassen ihre Entstehung in das 12. Jh. in Konstantinopel einordnen (Aleksandrovič 2001, 4). Sie musste in die orthodoxe Kirche in Chełm von dem Fürsten Daniel Romanowitsch gebracht werden (Stefański 1996, 278). Die Ikone war und ist immer noch ein Kultusbild, dessen Verehrung, nach J. Susza (1684), in die Herrschaftszeit von Wladimir dem Großen zurückreicht. Die Entwicklung der Marienverehrung brachte die Entstehung zwischen dem 16. und 19. Jh. über zehn Bilder der Muttergottes, die als Vorbild die Ikone der Muttergottes aus Chełm hatten. Die Lokalisierung von zwei weiteren orthodoxen Kirchen wurde nicht erfasst. Sie wurden wahrscheinlich im Bereich der Vorburg erbaut.

Die nicht kompletten oder qualitativ schlechten Daten, die die Forschungen aus den Jahren 1910–1912 und 1966–1968 lieferten, lassen die Formanalyse des Fürstensitzes, wie auch die Untersuchung der räumlichen Anordnung der Burg und die Bezeichnung der Stratigraphie und Chronologie nicht zu (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Diese Situation lässt nur weitere Forschungsfragen formulieren, deren Lösung die archäologischen Arbeiten bringen können. Die wichtigsten Fragen betreffen das Bauwerk aus dem grünen Stein. Kann der freigelegte rechteckige Umriss einer in der Hautechnik errichteten Mauer für eine Burganlage gehalten werden? Seine große Nutzungsfläche (863m²), das Fehlen von Inneneinteilung, oder keine Heizungsspuren stellen diese These in Frage. P. A. Rappoport (1954, 319) erwähnt nur flüchtig den Fußboden aus den mit Kalkmörtel gefügten weißen

und grünen Steinen. Fraglich ist auch die Gründung der Mauer auf instabilen Aufschüttungsschichten, was den Aufbau eines zusätzlichen Stockwerkes ausschloss. Die weiteren Ungenauigkeiten betreffen das in die nördliche Mauer der Anlage „eingefügte“ Bauwerk. Das Fehlen eindeutiger Angaben über gegenseitige stratigraphische Relationen beider Bauwerke lässt seinen Ursprung und seinen Kontext in Bezug auf das Palas nochmals erwägen. Auffallend ist unterschiedliches Baumaterial, das zum Bau des Turms genutzt wurde und zwar tertiärer Sandstein und sporadisch erscheinender Handstrichziegel (Gurba, Kutylowska 1970, 233). Unumstritten ist auch die Ähnlichkeit dieses Objekts, hinsichtlich der Konstruktion, mit dem Turm in Chełm-Bielawin, was in Bezug auf den Grundriss, die Ausmaßen und das genutzte Baumaterial lesbar ist (Dzieńkowski 2010b, 170).

Ähnliche Interpretationszweifel gibt es bezüglich der Relikte eines im Zentrum der Anlage lokalisierten Bauwerks, das als Turm oder Brunnen bezeichnet wird (Rappoport 1954, 320). Zum Bau benutzte man den „grauen“ Sandstein, bei kleinem Anteil Grünsandsteins. Den Fundamentfuß des Bauwerks legte man in der Tiefe ca. 4 m frei, ähnlich wie im Falle des Palasts. Diese Ähnlichkeiten lassen die Feststellung wagen, dass beide Bauwerke eine ähnliche Chronologie besitzen, obwohl sie aus unterschiedlichem Baumaterial und in unterschiedlicher Bautechnik errichtet wurden.

Das Zentrum der Fürstenanlage in Chełm war der als Herrensitz genutzte Residenzteil. In der Fachliteratur wurde die steinerne Burganlage meistens als Palas bezeichnet, darunter verstand man ein Pallasgebäude samt benachbarter Kapelle (vgl. Pianowski 1994; Rodzińska-Chorąży 2009, 301). Es ist aber schwer festzustellen, inwiefern sich dieser Vergleich auf Chełm bezieht. Das resultiert aus dem unzulänglichen Stand der Forschungen über die aus dem 13. Jh. stammenden Herrensitze sowohl in Polen als auch in der Rus (vgl. Ratič 1974; Rappoport 1975; Pianowski 1994; Kubica 1996; Karolak 2002, 111–112; Liwoch 2003). Die spätromanische Architektur in Polen verwendete hauptsächlich die Ziegelsteine, und die Beispiele der Residenzen (aus dem 13. Jh.) aus Legnica oder Wrocław stellen keine guten Analogien dar, sowohl in formaler Hinsicht als auch in Bezug auf die Bautechnik (vgl. Pianowski 1994). In der Rus entdeckte man die Relikte rechteckigen Höfite – „dworce“ in Kiev, Czernihow, Prejeslaw Chielnicki, Smoleńsk und Dźwnogród, doch ihre Chronologie wird auf das 11.–12. Jh. bezogen

(Rappoport 1975, 112 und n.). In diesem Kontext sind die Bemerkungen der russischen und ukrainischen Forscher – P.A. Rappoport (1952, 1967) und V. M. Petryk (2003) erwähnenswert. Ihrer Meinung nach erschien Mitte des 13. Jhs. in der Rus ein neuer Befestigungstyp, sog. Festungen mit einem Wehrturm (Petryk 2003, 124). Das wichtigste Verteidigungselement der Residenzanlagen wurden damals die Wehrtürme – Donjons – (stołp), die in der nächsten Umgebung der Eingangstore oder auf dem Burghof lokalisiert wurden (Ebenda, 124).

Die Mehrheit der Forscher neigt zur Ansicht, dass die monumentale Bebauung der Burg in Chełm an die frühmittelalterliche Architektur in der Rus anknüpft. (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Stark betont wird auch der westliche Einfluss (Smorağ Różycka 1999; Dzieńkowski 2010b, 171). Die Elemente, die darauf hinweisen könnten, beziehen sich auf die Form der Anlage, auf das genutzte Steinmaterial, auf die dekorativen Details, wie auch auf die Beschreibung der Kirche in der Chronik (Rappoport 1954, 318; Smorağ Różycka 1999; Brykowska 2002). Nach der Ansicht polnischer, ukrainischer, wie auch russischer Forscher vereinigte die Architektur des Fürstensitzes und ab 1253 die königliche Residenz die Elemente romanischer und russisch – byzantinischer Kunst, was das Leitmotiv der sog. Halytsch – Schule war (vgl. Ioannisjan 1996; 2005; Komeč 1987; Mohytyč, Mohytyč 1990; Kubica-Kabacińska 2010; Terskij 2010). Ihre Entstehung wird auf den Austausch der Bauhandwerker – Artels zurückgeführt, was auch häufige politische Kontakte und dynastische Beziehungen der Familie Romanowitsch begünstigten. Diese Beziehungen verstärkte man, indem man Ehen zwischen den Fürstengeschlechtern aus der Rus, Polen und Ungarn arrangierte. Weit verbreitet waren die Aufenthalte am Hofe der benachbarten Königsreiche, und im Falle des Fürsten Daniel – seine Erziehung im Milieu der ungarischen Aristokratie und die Kontakte mit dem Hof von Leszek Biały in Kraków (Bartnicki 2005; Dąbrowski 2009; Nagirnyj 2011).

Die Chronologie der Chełm – Residenz stützt sich auf die architektonischen und historischen Analysen. Diese zuletzt genannten Quellen lassen die Bauzeit der Anlage auf die 30-er Jahre des 13. Jhs. einschränken (Szczygieł 1996; Baran 2005a; 2005b). Weniger behilflich ist bei der Datierung die Archäologie, denn die gewonnenen Funde umfassen einen breiten chronologischen Horizont, zwischen dem 12.- und dem 14. Jh. (Abb. 9). Im Hinblick darauf, dass der Bau

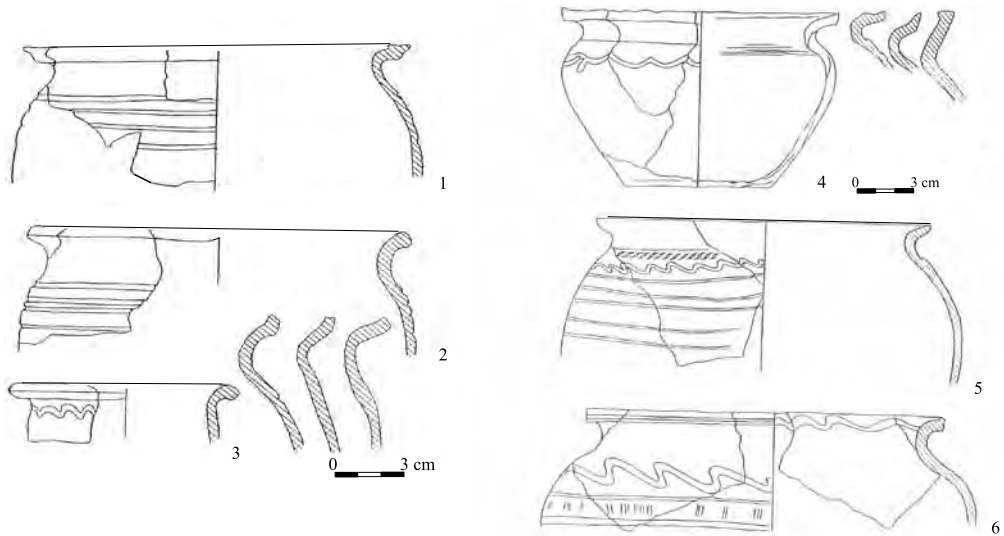

Abb. 9. Chełm, „Wysoka Górka“. Gefäßkeramik aus den Ausgrabungen – Auswahl (nach J. Gurba, I. Kutylowska 1970)

Ryc. 9. Chełm, Wysoka Górka. Wybór ceramiki naczyniowej z badań (wg J. Gurba, I. Kutylowska 1970)

und das Funktionieren der Anlage in vielen Etappen stattfanden, sind die Ergebnisse der im Jahre 2001 durchgeführten Geländearbeiten als positiv zu bewerten, und zwar die Unterscheidung von zwei stratigraphischen Phasen. Die erste Phase bezog sich auf großangelegte Baumaßnahmen und die Errichtung einer steinernen Residenz, man kann sie also in die 30-er Jahre des 13. Jhs. datieren. Die zweite Phase knüpfte an die Erbauung der Holz-Erde-Walls. Diese Etappe erschien als stratigraphisch jünger, es fällt aber schwer, angesichts des Fehlens von chronologischen Determinanten und einer vermutlich zu langen Pause zwischen den Phasen, ihre Chronologie zu präzisieren (Buko 2005b). Man könnte sie wohl auf die 50-er Jahre des 13. Jhs. beziehen, als in der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ über den Brand in Chełm im Jahre 1256 berichtet wurde. Nach diesem Ereignis begann der Wiederaufbau der orthodoxen Kirche und der Residenz (?), die möglicherweise auch befestigt wurde, indem man neue Wälle errichtete (Dzieńkowski 2010b, 172).

Die ungenügenden Angaben, wie auch das Auftauchen immer neuer, wichtiger Fäden zeigen die Notwendigkeit weiterer Untersuchung des Komplexes in Chełm, doch in einem viel breiteren, fächerübergreifen-

den Maße, mit Berücksichtigung sowohl der Archäologie, Geschichte, und Architektur, als auch der Kunst – und Architekturgeschichte. Das Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Lublin unternahm im Juli 2010 unter Leitung von A. Buko komplexe, interdisziplinäre Forschungen der Residenzanlage auf dem Hügel „Wysoka Górka“ im Rahmen des Eigenen Forschungsprojekts (der Autor dieses Beitrags hat die archäologischen Arbeiten ausgeführt). Das Forschungsziel war die Verifizierung der früheren Untersuchungen und die Antwort auf die Frage nach der Funktion und Chronologie der Bebauung, ihrer Schichtung und architektonischen Merkmale, wie auch nach dem geschichtlichen und Umweltkontext. Die ersten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen weisen auf die Anwesenheit von ein paar Bauphasen hin, d.h. die Errichtung einer hölzernen Burg (?), und weiter eine große Bauaktion, nämlich das Anheben des Terrains und das Erbauen der Residenz samt dem Verteidigungshof (?), der orthodoxen Kirche und dem Turm. In der zweiten Etappe kam es zum Ausbau der Anlage in Richtung Norden, wie auch zur Änderung ihrer räumlichen Anordnung. Die Forschungsarbeiten sollen bis zum Jahr 2013 fortgesetzt werden.

Der Burgfriedhof (?)

Das während der archäologischen Aufsichtsarbeiten in den Jahren 1983–1984 in der Nähe der heutigen Basilika freigelegte Körpergräberfeld bleibt bisher unerforscht. An diesem Ort wurden, laut der Autorin der archäologischen Aufsicht – Urszula Ruskowska, mehrschichtige, stratigraphische Ordnung der Grabgruben (ca. 30 Gräber?), wie auch große Fundmengen registriert. Man erfasste auch die Umrisse der Siedlungsgruben mit der frühmittelalterlichen Keramik.

Die Freilegung des Friedhofs, dessen älteste Bestattungsphase in das 12. Jh. datiert wird, könnte die Anwesenheit an diesem Ort einer Kirche belegen, die in den historischen Quellen als orthodoxe Konzilskirche bezeichnet wird.

Die Umgebung der fürstlichen Burg

Der mit dem Hügel „Wysoka Górka“ (wo die fürstliche Anlage lokalisiert war) benachbarte Süd – und Ostteil des Hügels „Wzgorze Ka-

tedralne“ wurde nicht ausführlich archäologisch erforscht. Man hat hier nur die Umgebung des Gebäudes sog. „Organistówka“ (Organistenhaus) und auch die Aufgrabungsschächte zur Leitungsverlegung untersucht (Dzieńkowski 2002). Während der archäologischen Aufsicht im Jahre 1983 stieß man in dem quer durch den Weg auf den Hügel „Góra Katedralna“ verlaufenden Grabungsschnitt, auf die Überbleibsel der Siedlungsgruben mit der aus dem 12.–13. Jh. stammenden Keramik (nach U. Ruszkowska). In den Grabungsschnitten entlang der Basilika registrierte man dicke Nutzungsschichten und man sammelte große Keramikmengen, die von einer intensiven Besiedlung zeugte. Vereinzelt Objekte wurden am Südhang des Hügels dokumentiert, wo man auch eine leicht eingetiefte Erdhütte (?) und eine Wirtschaftsgrube mit dem in das 13. Jh. datierten Material freilegte. Am östlichen Hügelhang registrierte man keine Siedlungsspuren (Bronicki 2005). Wichtige Daten über die frühmittelalterliche Besiedlung dieses Hügelteils gewann man infolge der Forschungen in der Straße ul. Lubelska 5–7. Man legte dicke Schichten und Siedlungsobjekte frei, im Bereich deren zahlreiche Fragmente glasierter Keramik aus dem 13.–14. Jh. (Schüsseln und Krüge) zum Vorschein kamen, die hauptsächlich von den reicheren Gesellschaftsschichten genutzt wurden. Unter den Funden war ein Enkolpion, das in das 12.–13. Jh. datiert wurde und zu den seltenen sich auf den sakralen Bereich beziehenden Funden gehört (Abb. 10).

Die fast 2 Hektar große Fläche, die sich um die fürstliche Anlage erstreckte, war vermutlich ein abgesondertes und durch die Befestigungen umschlossenes Gebiet. Die Spuren einer Befestigung sind, bis auf den Burggraben, nicht erhalten geblieben. Sie wurden infolge späterer Nutzung dieses Gebiets zerstört. Die großen Änderungen der ursprünglichen Topographie des Hügels registrierte man im oberen Bereich der Straße ul. Lubelska und Św. Mikołaja, wo die Schichtungen planiert wurden. Das Gebiet in der Nähe der fürstlichen Anlage, an dem Ort, wo heute die Basilika steht, hält man jetzt für den vermutlichen Standort der ehemaligen orthodoxen Konzilskirche der Muttergottes samt dem Friedhof und dem Bischofssitz. Die Relikte dieser Bauwerke wurden jedoch bisher nicht entdeckt (Abb. 11).

Abb. 10. Chelm. Frühmittelalterliche Funde – Auswahl: 1 – Enkolpion, 2 – Matrize zur Herstellung von Schmuck, 3 – Schläfenringe (Fot. T. Dzieńkowski)

Ryc. 10. Chelm. Wybrane zabytki wczesnośredniowieczne: 1 – enkolpion, 2 – matryca do wyrobu ozdób, 3 – kablęczki skroniowe (fot. T. Dzieńkowski)

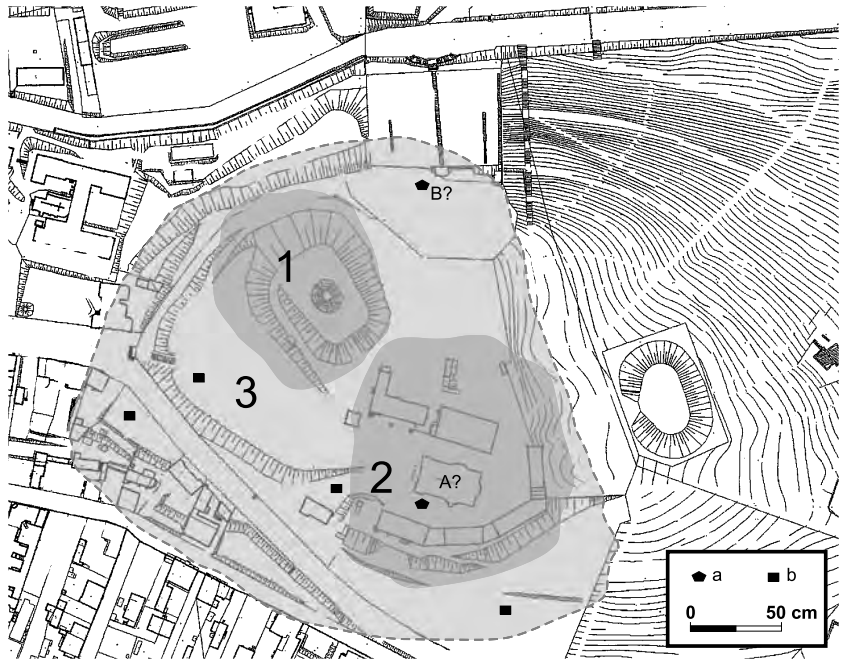

Abb. 11. Chełm, „Górka Katedralna“ Rekonstruierte Anordnung der Ansiedlung: 1 – fürstliche Burg, 2 – sakraler Teil, 3 – Siedlungshinterland, A – orthodoxe Kirche der Muttergottes?, B – orthodoxe Kirche?, a – Siedlungsspuren, b – Friedhof (Bearb. T. Dzieńkowski)

Ryc. 11. Chełm, Górka Katedralna. Rekonstruowany układ zasiedlenia: 1 – gród książęcy, 2 – część sakralna, 3 – zaplecze osadnicze, A – cerkiew Bogurodzicy?, B – cerkiew?, a – ślady osadnictwa, b – cmentarz (oprac. T. Dzieńkowski)

Die Vorburg

Die frühmittelalterliche Vorburg umfasste den Gipfel, vor allem den Nordhang des Kreidefelshügels und umfasste die Fläche von ca. 3,5 ha (vgl. Abb. 4). In Anlehnung an die archäologische Forschung kann man ihre Reichweite mit dem Verlauf der Straßen festlegen: ul. Św. Mikołaja, Lubelska, Szkolna, Krzywa, M. Kopernika, und dem Platz – Pl. E. Łuczковского.

Die Befestigungen

Die Vorburg war mit Befestigungen in Form von einem Holz-Erde-Wall umgeben, dessen Relikte entlang der Straße ul. J. Młodowskiej freigelegt wurden. Die Fossa wurde neben der Krzywa Str. und dem E. Łuczковского Platz entdeckt. Das Hauptelement der Befestigung wa-

ren 2 m breite Holzkonstruktionen, die aus 3 bis 4 Balkenreihen bestanden, die von der Innen – und Außenseite noch mit Pflöcken und Pfosten von dem Durchmesser 0,3–0,5 m verstärkt wurden (Dzieńkowski, Gołub 2008) (Abb. 12). Die Balken wurden in der Entfernung 0,2 0,4 m gelegt und ihren Verlauf registrierte man auf der Strecke von 14 m. Die Holzkonstruktion war mit der Erdaufschüttung gesichert, die heute planiert ist. Die Breite der Befestigungen schätzt man auf ca. 3–4m. Die Befestigung war am Hang des Hügels gegründet, an dem Ort, wo jetzt eine steile Böschung entstanden ist. Auf die Wallrelikte stieß man auch im östlichen Teil der Straße ul. J. Młodowskiej (Ruszkowska, Mazurek 2002). Auf diese Weise interpretierte man eine den trapezförmigen Grundriss aufweisende Erdaufschüttung mit den Brandspuren, die am Hügelhang aufgeworfen wurde. Ihr Verlauf deckt sich mit dem Wallverlauf in der Straße ul. Młodowskiej 12A und mit der Reichweite der frühmittelalterlichen Besiedlung, was die Nordgrenze der Vorburg festlegen lässt.

Als zusätzliche Sicherung der Vorburg diente der Burggraben, dessen Fragment in der Straße ul. Krzywa in Form eines 3 m breiten und ca. 1,5 m tiefen Grabens freigelegt wurde (Mazurek *et al.* 1997). Die am Rand der Aufgrabung registrierten Negative von zwei Pfosten und die Brandspuren in seiner Verfüllung weisen auf die Anwesenheit hölzerner Palisaden (?) auf. Die gewonnenen Materialien lassen die Nutzung des Objekts in das 13. Jh. datieren.

Der Wall und der Burggraben bildeten ein stabiles Befestigungssystem, dessen hypothetischen Verlauf man aufgrund des Reliefs und der Besiedlungsreichweite entlang der Straßen ul. Przechodnia und Uściuńska, wie auch zwischen der Straße ul. Św. Mikołaja und dem Hügel „Góra Katedralna“ abstecken kann (vgl. Abb. 4). Der Konstruktionstyp, die erfassten stratigraphischen Relationen und die freigelegten Funde lassen die Befestigungen in das Frühmittelalter datieren.

Die Bebauung

Die Wohn-, Wirtschaf – und Handwerkergebäude registrierte man im Bereich der Vorburg auf dem durch folgende Straßen abgesteckten Gebiet: ul. Św. Mikołaja, ul. Lubelska, Szkolna, Krzywa, M. Kopernika, Pl. E. Łuczowskiego. Man legte dort oberirdische Häuser und leicht eingetiefte Erdhütten (ul. Krzywa 37 – Obj. 58, 64, Hütten 1), (ul. Lubelska 14–20 – Obj. 1, 4, 6), (ul. Św. Mikołaja 4 – Obj. 40),

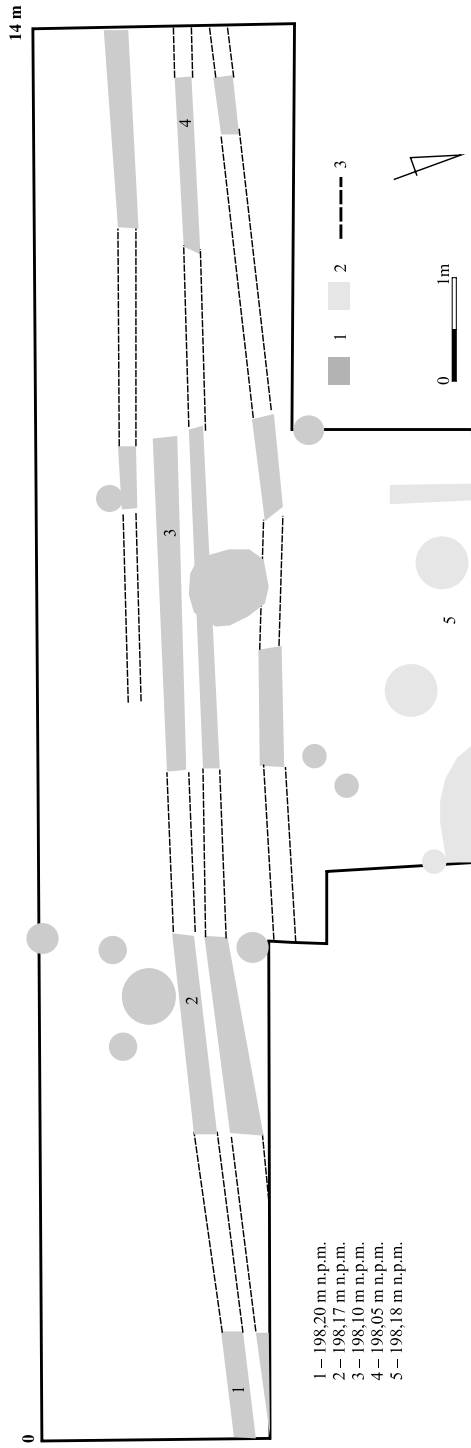
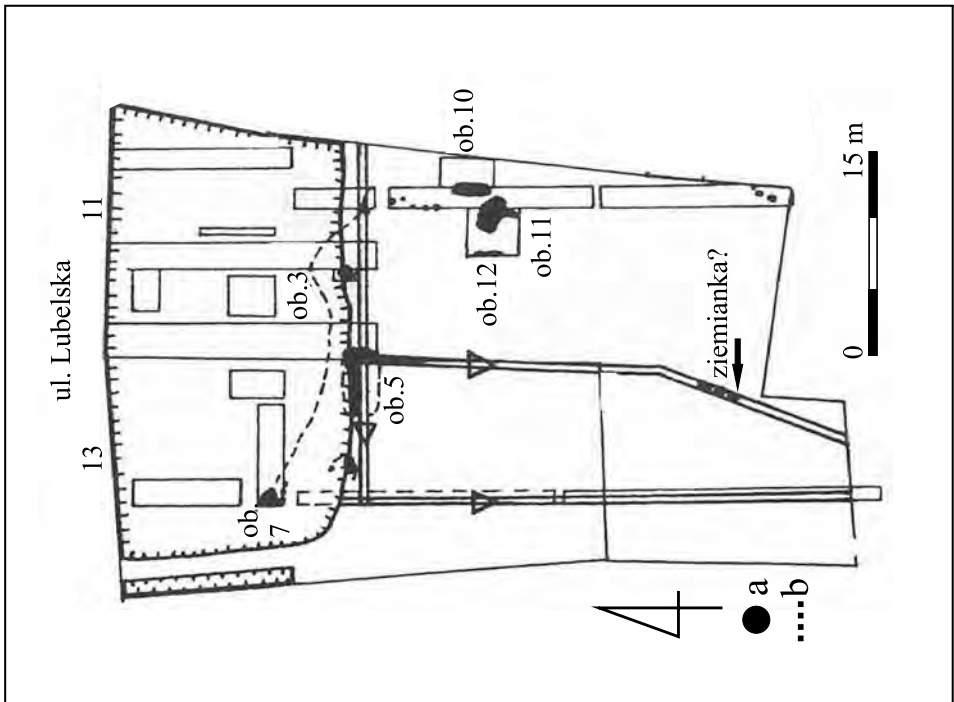
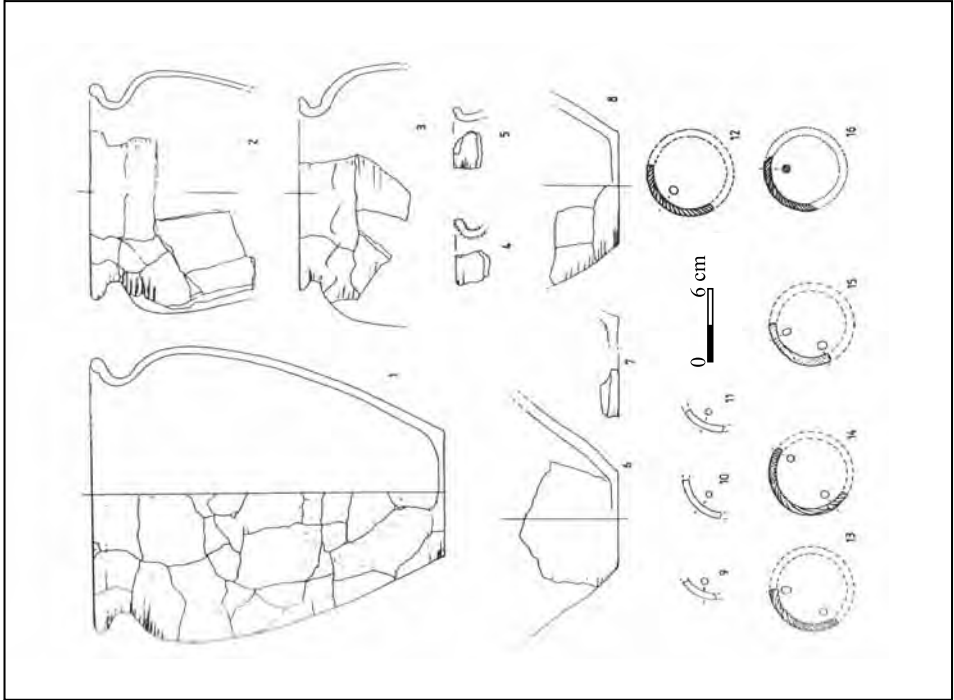

Abb. 12. Chełm (Vorburg). Relikte des Befestigungswalls in der Straße ul. J. Młodowskiej 12A Bezeichnungen: 1 – Negative der Befestigungsbalken und -pfosten, 2 – Relikte der Bebauung (?), 3 – Rekonstruktionen (Zeichn. T. Dzieńkowski)
Ryc. 12. Chełm (podgródzie). Relikty waju obronnego z ul. J. Młodowskiej 12A. Objasnienia: 1 – negatywy belek i słupów-umocnienia, 2 – relikty zabudowy (?), 3 – rekonstrukcje (rys. T. Dzieńkowski)

Wirtschaftsgruben (birnenförmige Grube in der Straße ul. Krzywa – Obj. 8) Produktionsobjekte (Hornbearbeitungswerkstatt, metallurgische Werkstatt, Töpferofen(?); ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Lubelska 11–13, Pl. Łuczковского) (vgl. Abb. 4) frei. Eine große Konzentration der Wohnbebauung dokumentierte man in der Straße ul. Lubelska 14–20 (Dzieńkowski 2010b, 179). Man stieß auf 3 leicht eingetieft Erdhütten und 7 Wirtschaftsgruben. Die leicht eingetieften Erdhütten hatten rechteckigen Grundriss und waren von 0,5 bis 1 m in die Erde eingetieft, sie besaßen Relikte einer steinernen Feuerstelle, die in der nordwestlichen Hausecke lokalisiert war. Die wirtschaftlichen Objekte kamen in der Nähe der Wohngebäude vor. Die registrierte Anordnung der leicht eingetieften Erdhütten, die voneinander ca. 5–6 m entfernt waren, bildete, samt den Wirtschaftsgebäuden, eine vermutlich geordnete Bebauungsstruktur, die vielleicht auch in einzelne Gehöfte gegliedert war (?).

Die Konzentration der aus dem 13. Jh. stammenden Objekte registrierte man auch während der Forschungen in der Straße ul. Lubelska 11–13 (Mazurek 1997). Im Nordteil der Grundstücke wurden diese Objekte durch die spätere Bebauung zerstört, und ihre Relikte entdeckte man nur im Südteil. Man bestimmte die Reichweite der Kulturschicht und man erforschte auch 6 Wirtschaftsobjekte. Zu den Überbleibseln der handwerklichen Tätigkeit kann man die Relikte eines frei stehenden Ofens (Obj. 3) mit dem erhalten gebliebenen Bodenteil rechnen, auf dem man zerbrochene Gefäße feststellte, unter denen es auch die Fragmente gläserner Armbänder gab (Ebenda, 167). In der Nähe fand man zwei weitere Objekte (Nr. 5 und 7), die als Lagerplätze (?) interpretiert wurden. Die weiteren Objekte Nr. 10–12 wurden als Wirtschaftsgruben genutzt. In dem Kanalisationsschnitt stieß man vermutlich auf die Relikte einer leicht eingetieften Erdhütte, die Betätigung dessen bedarf aber zusätzlicher Forschung (Ebenda, 168) (Abb. 13:A).

Trotz fragmentarischer Daten konnte man dank der Lokalisierung in diesem Stadtteil der frühmittelalterlichen Objekte die Reichweite der Vorburg nach Süden erweitern. Dort konzentrierten sich hauptsächlich die Wirtschaftsgruben, die den Hinterhof der Gehöfte bildeten (?). Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Wohnbebauung in dem heute zerstörten nördlichen Teil vorkam. Die Funde d.h. engobierte Gefäßkeramik und vielfarbige Glasarmbänder gewann man aus der Kulturschicht, wie auch aus der Verfüllung der Objekte (Abb. 13:B). Ihre Chronologie kann man auf das 12.–13. Jh. beziehen.

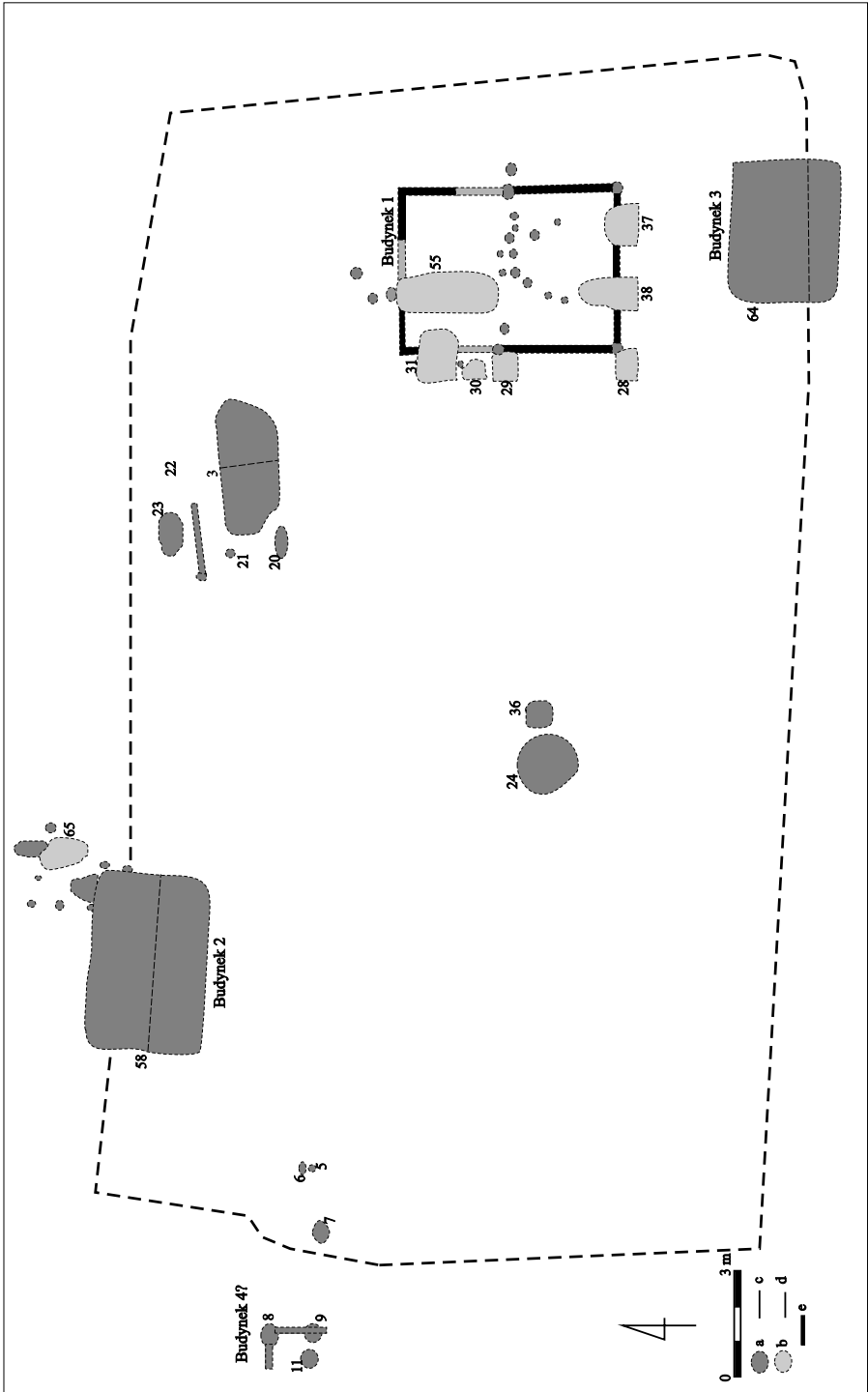

Großangelegte Ausgrabungen führte man im Bereich der Vorburg in den Jahren 1994–1995 und 1997–1998 in der Umgebung der Straßen ul. Krzywa, Szkolna und Św. Mikołaja (Gołub 1997). In der Straße ul. Krzywa 32–34 dokumentierte man 7 Wirtschaftsgruben und einen Regenwasserspeicher (Obj. 8). Am Zusammentreffen der Straßen ul. Krzywa, Szkolna und Św. Mikołaja legte man 3 leicht eingetieft Erdhütten mit den Relikten einer hölzernen Pfostenkonstruktion und ein gemauertes Gebäude (?) frei (Gołub 1997, 85). Die Lokalisierung der Bebauung wies, nach Gołub, eine planmäßige Anordnung entlang der Nord-Süd – Linie auf. Das auf die handwerkliche Tätigkeit knüpfende Objekt, vielleicht die Werkstatt eines Goldschmieds, entdeckte man in Form von drei miteinander funktional verbundenen Gruben, aus denen man eine Matrize für die Herstellung der Schmucksachen, sog. Kołty, einen Bronzering, eine Gussform und Platten aus Buntmetall gewann.

Auf dem Grundstück in der Straße ul. Krzywa 37 untersuchte man das Gebiet von der Fläche ca. 2 a und man fand 62 Objekte mit der frühmittelalterlichen Chronologie (Dzieńkowski 2010b, 183). Dort kamen 21 Wirtschafts – und handwerkliche Gruben, 2 leicht eingetieft Erdhütten und ein oberirdisches Gebäude zum Vorschein (Abb. 14). Die Wohnobjekte hatten einen rechteckigen Grundriss und die Nutzfläche von 15–25 m². Die Gehöfte waren entlang einer Ost-West – Achse situiert, was eine regelmäßige räumliche Anordnung ahnen lässt. Die Häuser waren jedoch nicht entlang der Verkehrswege situiert. Die sich in der Nähe befindenden Gruben bildeten ihren wirtschaftlichen Teil. Auffallend war das Objekt Nr. 3 in Form einer großen, im Grundriss rechteckigen Grube, von der Fläche ca. 10 m², wo man 10 Fragmente der Schmelzriegel, wie auch Halbfabrikate, wie z.B. Drahtfragmente, Bronzereste, und auch Bronzeerzeugnisse wie: ein Buchverschluss, Nadeln (?), Fingerring, und Glasschmuck – Armbänder, Perle fand. Die Konzentration der Gegenstände, der Halbfabrikate, wie auch der fertigen Erzeugnisse und Geräte wiesen darauf, dass wir hier mit einem Handwerkerobjekt zu tun haben, wahrscheinlich mit einer Schmiede? oder einer metallurgischen Werkstatt?

Abb. 13. Chelm, ul. Lubelska 11–13. Lokalisierung der Grabungsschnitte und der Objekte aus dem 13. Jh. (a) mit der Reichweite der Kulturschicht (b) und aus den Forschungen stammende Funde (nach W. Mazurek 1997)

Ryc. 13. Chelm, ul. Lubelska 11–13. Lokalizacja wykopów i obiektów XIII-wiecznych (a) z zasięgiem warstwy kulturowej (b) oraz materiał ruchomy z badań (wg W. Mazurek 1997)

Die Relikte der Wohn – und Wirtschaftsbebauung legte man auch in der Straße ul. Św. Mikołaja 4 frei. Man entdeckte hier 2 leicht eingetiefte Erdhütten (Obj. 32 und 40) mit einem flachen Kreideboden, senkrechten Wänden, wie auch Negativen der sich auf die Wand – und Dachkonstruktion beziehenden Balken.

Während der archäologischen Aufsichtsarbeiten und Ausgrabungen, die im Bereich der Vorburg durchgeführt wurden, dokumentierte man eine große Objektgruppe, deren Funktion auf breit verstandenes, tägliches Leben und wirtschaftliche, handwerkliche Tätigkeit bezogen wird. Im Ostteil der Straße ul. Krzywa stieß man auf zwei Abfallgruben (?) und eine birnenförmige Grube vom Durchmesser 1,6–3 m und der Tiefe 2,6. Weiter westlich registrierte man zwei weitere Gruben. Die Fragmente der Wirtschaftsobjekte entdeckte man auch in der Straße ul. Lubelska 8, 8a (vgl. Abb. 4). Auf dem Platz – Pl. Łuczkowskiego, der nach der Verleihung des Stadtrechtes die Rolle eines Marktes erfüllte, registrierte man auch Spuren einer geringen Besiedlung. Man fand hier keine Spuren einer Wohnbebauung, zum Vorschein kamen nur die Wirtschaftsgruben und die Spuren einer Hornbearbeitungswerkstatt (Natkański, unveröffentlichte Materialien). Den nordöstlichen und östlichen Teil des Platzes nahmen das im 13. Jh. angelegte Körpergräberfeld und eine vermutlich hier situierte Kirche ein.

Die verstreute, frühmittelalterliche Besiedlung stellte man auch im Südteil des Hügels, in der Nähe der Straße ul. Uściługska (2 Gruben), ul. Pocztowa (8 Objekte), Wojsławicka (1 Grube) und ul. Zamajska (leicht eingetiefte Erdhütte) fest (Dzieńkowski 2010b, 188). Es ist durchaus möglich, dass wir hier mit einer Fortsetzung der Siedlungen zu tun haben, die am Fuße des Hügels, während der Ausgrabungen im Rahmen des Projekts „Archäologische Aufnahme Polens“ registriert wurde (Gołub 1998). Eine Objektkonzentration entdeckte man auch in der Straße ul. Pocztowa (Dzieńkowski, Gołub 2007). Man erfasste dort 8 Siedlungsobjekte, darunter eine leicht eingetief-

Abb. 14. Chełm, ul. Krzywa 37. Forschungen aus den Jahren 1997–1998. Lokalisierung der frühmittelalterlichen Objekte (a, b). Bezeichnungen: a – Objekte aus der 1. Phase, b – Objekte aus der 2. Phase, c – Reichweite des Bauschnitts, d – Rekonstruktionen, e – rekonstruierte Wände des Gebäudes Nr.1 (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 14. Chełm, ul. Krzywa 37. Badania z lat 1997–1998. Lokalizacja obiektów wczesnośredniowiecznych (a, b). Objasnienia: a – obiekty 1 fazy, b – obiekty 2 fazy, c – zasięg wykopu budowlanego, d – rekonstrukcje, e – rekonstruowane ściany budynku 1 (oprac. T. Dzieńkowski)

te Erdhütte, einen Wasserspeicher (Abb. 15) und eine Konzentration von Wirtschaftsgruben mit zerstörter Herdstelle, mit Fragmenten des Glasschmucks und der Metallgegenstände – eines Bleigewichts und eines eisernen Hängeschlosses.

Die Grenzen der geschlossenen Besiedlung, die die Reichweite der frühmittelalterlichen Vorburg darstellen, wurden anhand des Verlaufs von Befestigungen, und der Konzentration der Objekte bezeichnet. Die Ergebnisse der ein paar Jahre dauernden Forschungen weisen auf, dass der besiedelte Raum den Nordhang des Hügels, zwischen den Straßen – ul. Pijarska, J. Młodowskiej, Św. Mikołaja und dem Platz Pl. Łuczowskiego umfasste. Die archäologischen Ausgrabungen in den Straßen ul. Pijarska, Lubelska, Pocztowa, M. Kopernika, J. Młodowskiej, Podwalna, Reformacka, Strażacka, und auf dem Platz – Pl. Gdański brachten keine frühmittelalterlichen Siedlungsspuren. Diese Ergebnis-

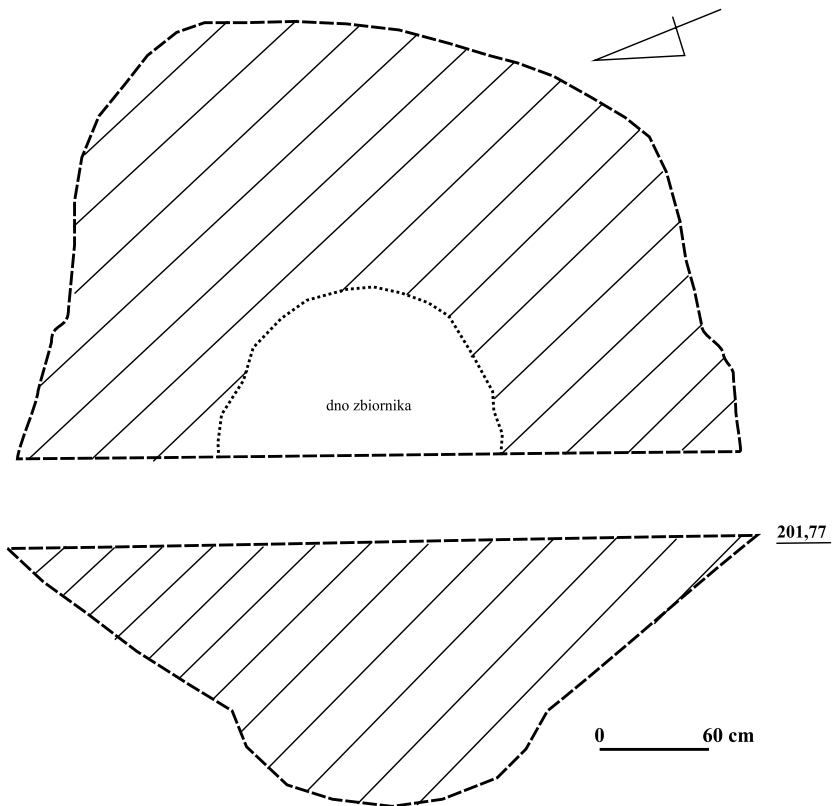

Abb. 15. Chełm, ul. Pocztowa 54. Wasserspeicher – Zisterne (Fot. T. Dzieńkowski)
Ryc. 15. Chełm, ul. Pocztowa 54. Zbiornik wodny – cysterna (fot. T. Dzieńkowski)

se lassen vermuten, dass die Besiedlung sich im 13. Jh. auf den westlichen Teil des Hügels (Westteil der Straße – ul. Lubelska) und auf die Umgebung der Senke – heute der Platz Pl. Gdański nicht erstreckte. Diese Gebiete wurden erst nach der Stadtrechtsverleihung besiedelt. Eine verstreute frühmittelalterliche Besiedlung kam auch am Südhang des Hügels vor. Von der Nordseite erstreckte sich dagegen eine große wirtschaftlich – handwerkliche Siedlung (Dzieńkowski 2010b, 189).

Die räumliche Anordnung der Vorburg – die Anordnung der Gebäude, die Reichweite der Gehöfte, wie auch der Verlauf der Verkehrswege wurden nicht gut genug untersucht, um auf dieser Basis die Zusammenhänge erkennen zu können. Insgesamt entdeckte man 12 Objekte, die wahrscheinlich in einer strukturierten Anordnung situiert waren, die vielleicht an die Topographie des Terrains angepasst war und sich entlang der Verkehrswege konzentrierte.

Das Körpergräberfeld im Bereich der Vorburg

Die Nekropole war im Zentrum der heutigen Stadt, in der Nähe der Straßen ul. Szkolna, Krzywa, Rybna, und des Platzes Pl. Łuczkiowski (Abb. 16) lokalisiert. Die funerale Schicht war ca. 1 m dick, und man registrierte insgesamt 122 Bestattungen (Nr. 1–23, 23a, 24–37, 39–75, 76, 78–123). Man unterschied 3 Fundhorizonte der Skelette: der jüngste I – 15 Gräber, II – 25 Gräber, I–II – 20, der älteste III-a-6 Gräber III 3 Gräber (Gräber 10, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 23a?, 24?, 26?, 27?, 31, 35, 37, 39, 40, 48, 50, 51, 52, 54, 71–74, 76, 78, 79, 81?, 82–84, 91–92, 95, 96), der unbestimmte – 20 Gräber (Dzieńkowski 2011, 120). Die stratigraphisch ältesten Gräber (Niveau III) besaßen die im Kreidefels ausgehobenen Gruben. Ihre Umrisse waren rechteckig und hatten gerundete Ecken. Es gab auch große, 1,2–1,7 m breite Grabgruben, in denen 4–5 Personen (Verwandte?) bestattet wurden. Die Skelette waren entlang der Linie Ost – West, mit kleinen Abweichungen nach Norden oder Süden (z.B. Grab 76) eingeordnet. Nur in einem Fall lag der Männerskelett auf der rechten Seite, mit leicht angewinkelten Beinen (Grab 22) (Abb. 17). Die Schädel befanden sich von der Westseite mit dem Gesichtsteil nach Osten. Die Arme der Toten legte man am Brustkorb, oder meistens am Lendenteil des Körpers. In den Gräbern Nr. 51, 54, 92, 104 und 121 registrierte man die Anwesenheit einer Ausstattung. Die Metallfunde (Fingerringe, eine Blechplatte, ei-

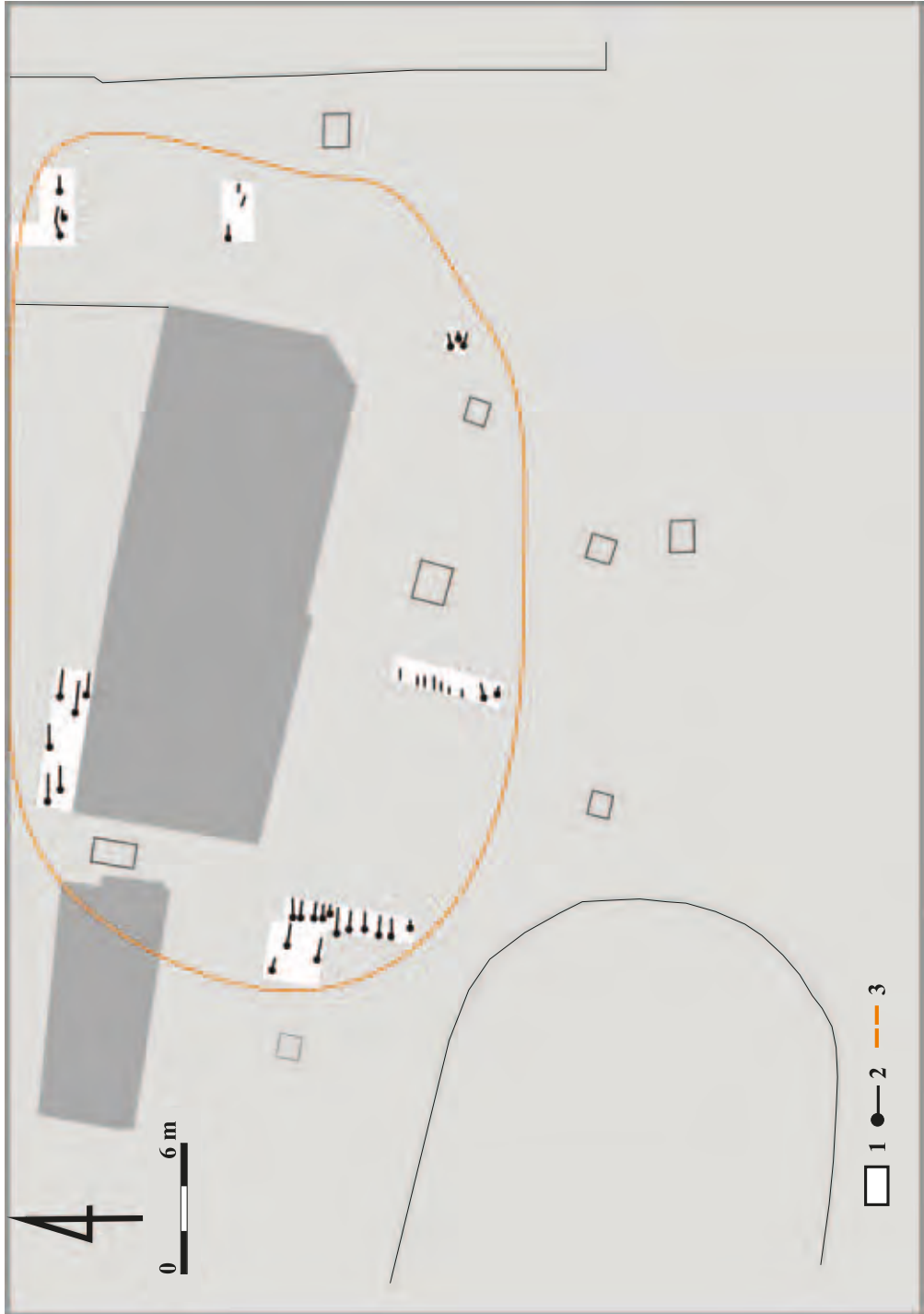

Abb. 16. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego (Körpergräberfeld). Lage des Gräberfeldes und die Interpretation der Funde. Bezeichnungen: 1 – Grabungsschnitte, 2 – Anordnung der Skelette, 3 – rekonstruierte Reichweite des Gräberfeldes (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 16. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego (cmentarz szkieletowy). Lokalizacja cmentarza i interpretacja odkryć. Objaśnienia: 1 – wykopy, 2 – ułożenie szkieletów, 3 – rekonstruowany zasięg cmentarza) (oprac. T. Dzieńkowski)

nen Beschlag, einen Buckel) und Glasfunde (Armbänder) fand man dagegen auch in den Verfüllungen der Grabgruben Nr. 10, 22, 40, 48. In den meisten Gruben stellte man frühmittelalterliche Gefäßbruchstücke fest. Unter den Funden soll man bronzene Bandfingerringe und Fingerringe aus dem Bronzedraht (11.–13. Jh.), die für das gan-

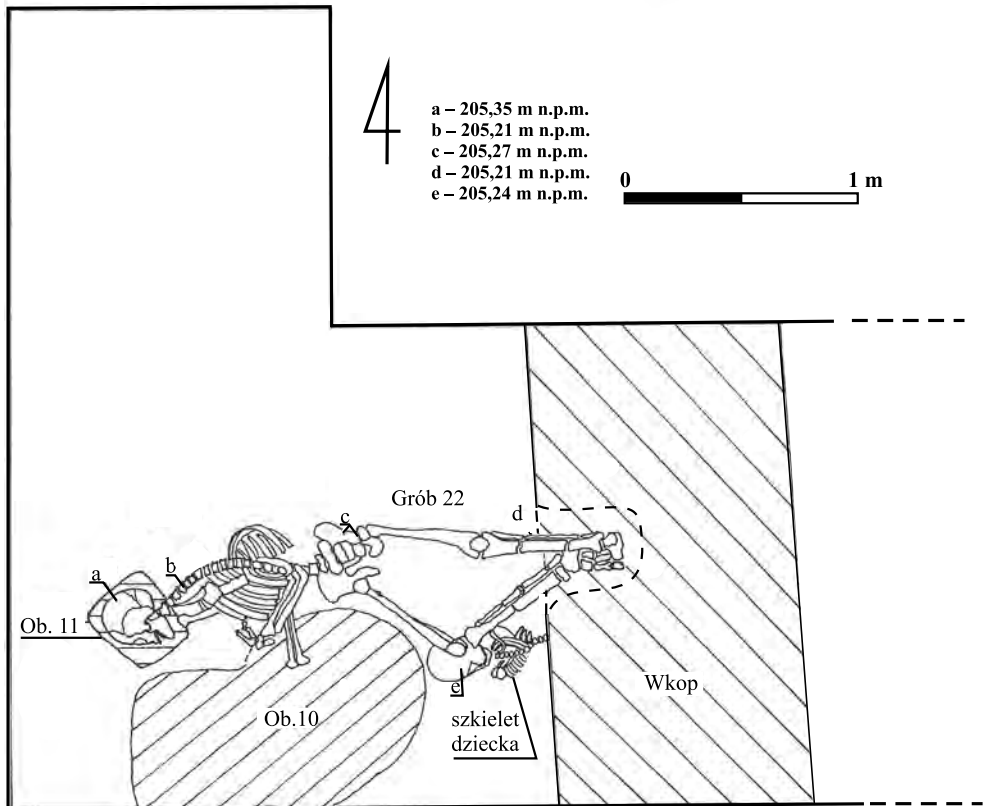

Abb. 17. Chełm, Friedhof in der Vorburg. Männerbestattung mit einem Kind (Grab 22). Frühmittelalterliche Gruben Nr. 10, 11, Schacht – aus der Neuzeit (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 17. Chełm, cmentarz na podgrodzium. Pochówek mężczyzny z dzieckiem (grób 22). Jamy nr 10, 11 – wczesnośredniowieczne, wkop – okres nowożytny (rys. T. Dzieńkowski)

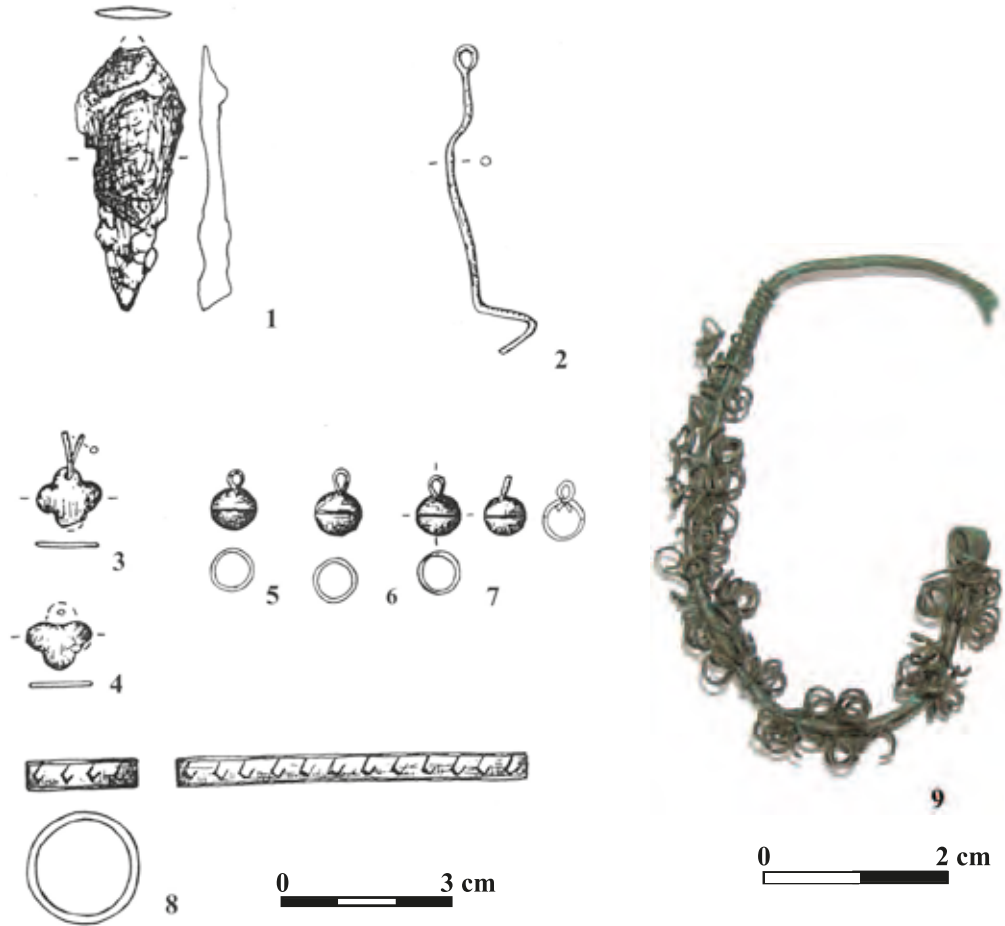

Abb. 18. Chełm, Pl. Łuczковского (Körpergräberfeld). Aus den Gräbern und der sepulkralen Schicht gewonnene Funde (1–8 – Zeichn. E. Hander; 9 – Fot. T. Dzieńkowski)
Ryc. 18. Chełm, Pl. E. Łuczковского (cmentarz szkieletowy). Zabytki pozyskane z grobów i warstwy cmentarzyskowej (1–8 – rys. E. Hander; 9 – fot. T. Dzieńkowski)

ze Frühmittelalter charakteristisch waren, und eine in das 13.–14. Jh. datierte, eiserne Lanzenspitze erwähnen (Dzieńkowski 2010b). Eine interessante Entdeckung bilden eine Nadel, ein Bronzebeschlag, wie auch ein Kolloier aus bronzenen Perlen und ein Anhänger, der Analogien auf zwei frühmittelalterlichen Nekropolen aus dem 12.–14. Jh. in Suraz und Święcko Strumiany besitzt (Bieńkowska 2005, Taf. XIII: 1–8; Jaskanis 2008, Taf. LXXXIX: 18–23). Darüber hinaus fand man einen Bronzebuckel (11.–13. Jh.) und gläserne Armbänder (11.–13. Jh.). In dem sog. Gräberfeldhorizont stellte man einen Ohrring mit Filigran-

drahtspiralen fest (Typ C nach Žak 1971). Derartige Schmuck kam ziemlich selten auf polnischen Gebieten bis zum 13.–14. Jh. vor, und seine größte Konzentration registrierte man in den Gräbern aus dem 13.–14. Jh. (Janiskis 2008, 203; Taf. LXII: 1). Aus den Nivellierungsschichten gewann man zwei silberne Schläfenringe (11.–13. Jh.). Die Funde kann man allgemein in das 11.–13./14. Jh. datieren (Abb. 18) (Dzieńkowski 2010b, 193; 2011, 121).

Die Vorbürgsiedlung (Fst. 144)

Die Siedlung wurde am Fuße des Kreidefeshügels, auf einem Richtung Norden zum Tal eines kleinen, heute nicht mehr existierenden Flusslaufes geneigten Pediment angelegt. Die Fundstelle gehört zu den einschichtigen, offenen Siedlungen, mit erhaltener Kulturschicht von der Mächtigkeit 0,3–0,5 m und den frühmittelalterlichen Relikten. Ein geringes Ausmaß der neuzeitlichen Besiedlung bewahrte sie vor der Zerstörung. Die archäologische Forschung führte man im Bereich der Siedlung in den Jahren 1995–2001, wobei man die Fläche von ca. 0,6 ha durchforschte (Gołub, Dzieńkowski 2002).

Während der 6 Jahre dauernden archäologischen Forschungen dokumentierte man 511 Objekte, darunter 7 Wohnobjekte, 6 Produktions – handwerkliche Objekte, wie auch wirtschaftliche und Abfallobjekte (Dzieńkowski 2010b, 208). Eine große Objektgruppe bildeten die Überreste von oberirdischen Holzkonstruktionen – Pfosten und Balken. Die Wohnbebauung bildeten leicht eingetieft Erdhütten (Obj. 94 und 100) mit zweiteiliger Konstruktion, in Form von großen, miteinander verknüpften und in den anstehenden Boden bis 0,7–1 m eingetieften Gruben. Die meisten Angaben gewann man aus dem Objekt Nr. 94, dessen Nutzfläche ca. 13–16 m² betrug. Der Hauseingang befand sich von der Südseite, wovon eine gleichmäßige Vertiefung in Form eines Gangs zeugte. In der Nähe legte man eine offene Herdstelle frei. Ein paar Pfostenlöcher und Balkenegative wiesen auf die Anwesenheit der hölzernen Wände mit unbestimmter Konstruktion hin. Das Objekt Nr. 100 war eine große, leicht eingetieft, im Grundriss rechteckige Erdhütte, die bis zu 1 m in den Boden eingetieft war, und deren rekonstruierte Fläche 16 m² betrug (Abb. 19). In dem Grabungsschnitt Nr. 47 stieß man auf die Überreste eines Gehöftes (Obj. 345) mit einer sehr großen Nutzungsfläche – ca. 80 m² (Abb. 20). Den

Nordteil bildete eine leicht eingetiefte Erdhütte von der Fläche ca. 10 m² mit einer flachen, steinernen Herdstelle, Spuren eines Holzbodens und Eckpfosten. Die Wand – und Dachkonstruktion der Hütte war mit dem oberirdischen Südteil des Gehöftes verbunden. Dieser Teil erfüllte eine wirtschaftliche Funktion. Hier kam eine große, birnenförmige Grube (Obj. 449) zum Vorschein, die als ein kleiner Vorratskeller zur Speicherung der Nahrung, wie auch eine kleine Abfallgrube genutzt wurde. Den wirtschaftlichen Teil des Gehöftes bildeten mehrere im Grundriss und im Profil ovale oder rechteckige Gruben (Obj. 264, 266, 388, 391, 392) mit einer sandigen Isolationsschicht auf dem Boden. Die Gruben waren in einer Reihe, nicht weit voneinander entfernt, situiert. Aus ihren Verfüllungen gewann man große Fundmengen, hauptsächlich die Tongefäßfragmente. Vermutlich dienten diese Objekte als Keller zur Aufbewahrung der Nahrung in den Vorratsgefäßen, und der Sand wurde zum Einebnen des Bodens und zu seiner Absicherung gegen die Feuchtigkeit genutzt.

Im Jahre 1999 erforschte man das westliche Fragment der Siedlung, wo man ca. 20 Produktionsgruben registrierte, in deren Verfüllung große Mengen der Eisenschlacke gefunden wurden. Ein interessantes Beispiel war das Objekt Nr. 145 in Form einer im Grundriss achtförmigen Aushöhlung (Dzieńkowski 2010b, 202). Die Grube stellte das Relikt einer metallurgischen Werkstatt (Schmiede) oder die Überbleibsel der Eisenverhüttung dar. Die Überreste der Eisenbearbeitung bildeten zahlreiche Klumpen der Eisenschlacke, wie auch Gefäße mit Eisenresten und die in der Verfüllung des Objekts vorkommenden Eisenerzeugnisse. Eine ähnliche Funktion kann man z.B. den Objekten Nr. 147, 149, 155 und 158 zuschreiben. Im Ostteil entdeckte man während der Siedlungsuntersuchung im Jahre 2000 ein paralleles Objekt (Nr. 271) in Form einer zweiteiligen Grube mit Herdstelle, aus der man Fragmente der Schmelztiegel und der bronzenen Halbfabrikate (Blechplatten und Draht) gewann. Die Konstruktion des Objekts, wie auch die Struktur der Auffüllung und die Funde weisen auf seine handwerkliche Funktion (eine metallurgische Werkstatt) auf, und die in der Umgebung vorkommenden Pfostenlöcher belegen die Anwesenheit einer Überdachung. Das gemeinsame Merkmal beider Objekte waren große Mengen der Eisenschlacke – Klumpen, eine ähnliche (zweiteilige) Konstruktion, wie auch deutliche Feuerspuren. Die gefundenen Eisenschlackefragmente unterschieden sich voneinander durch

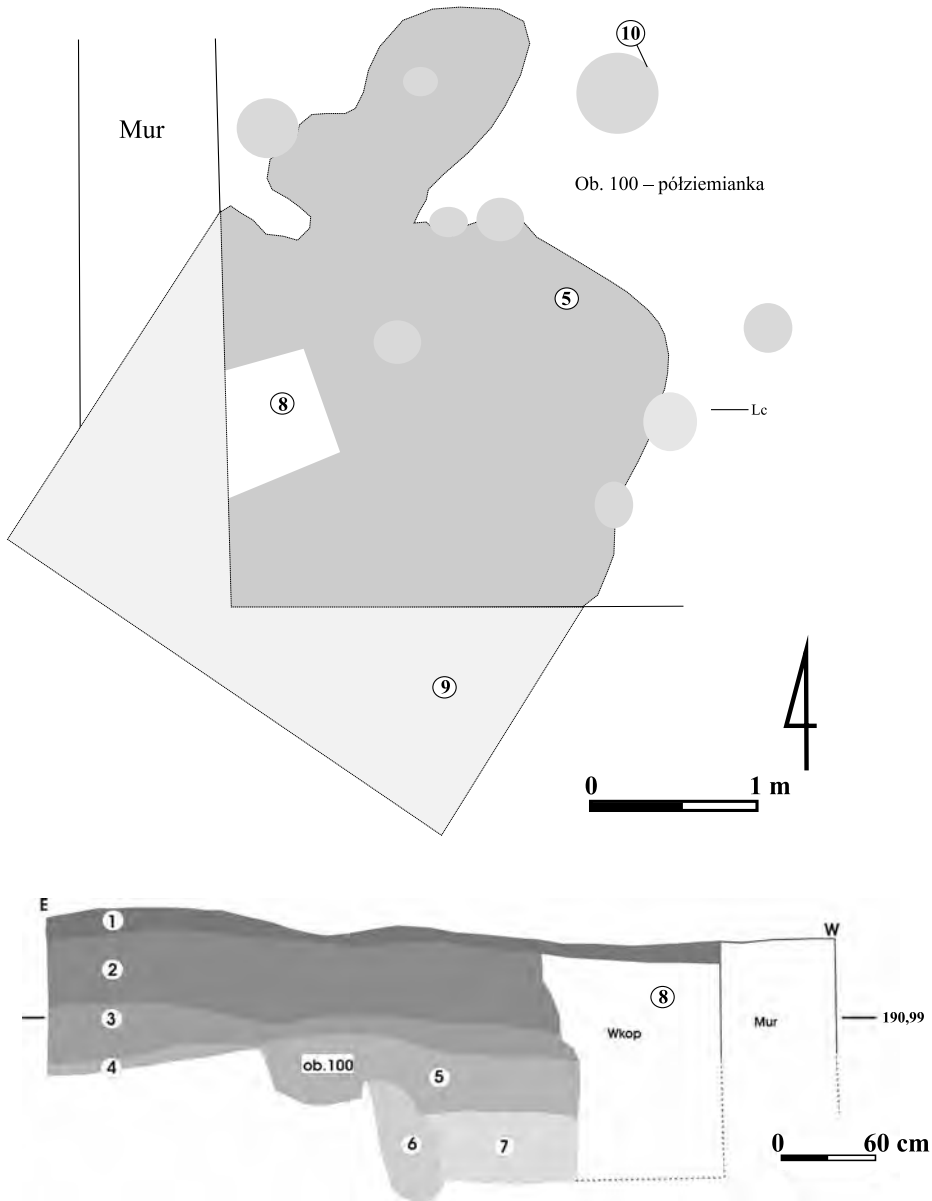
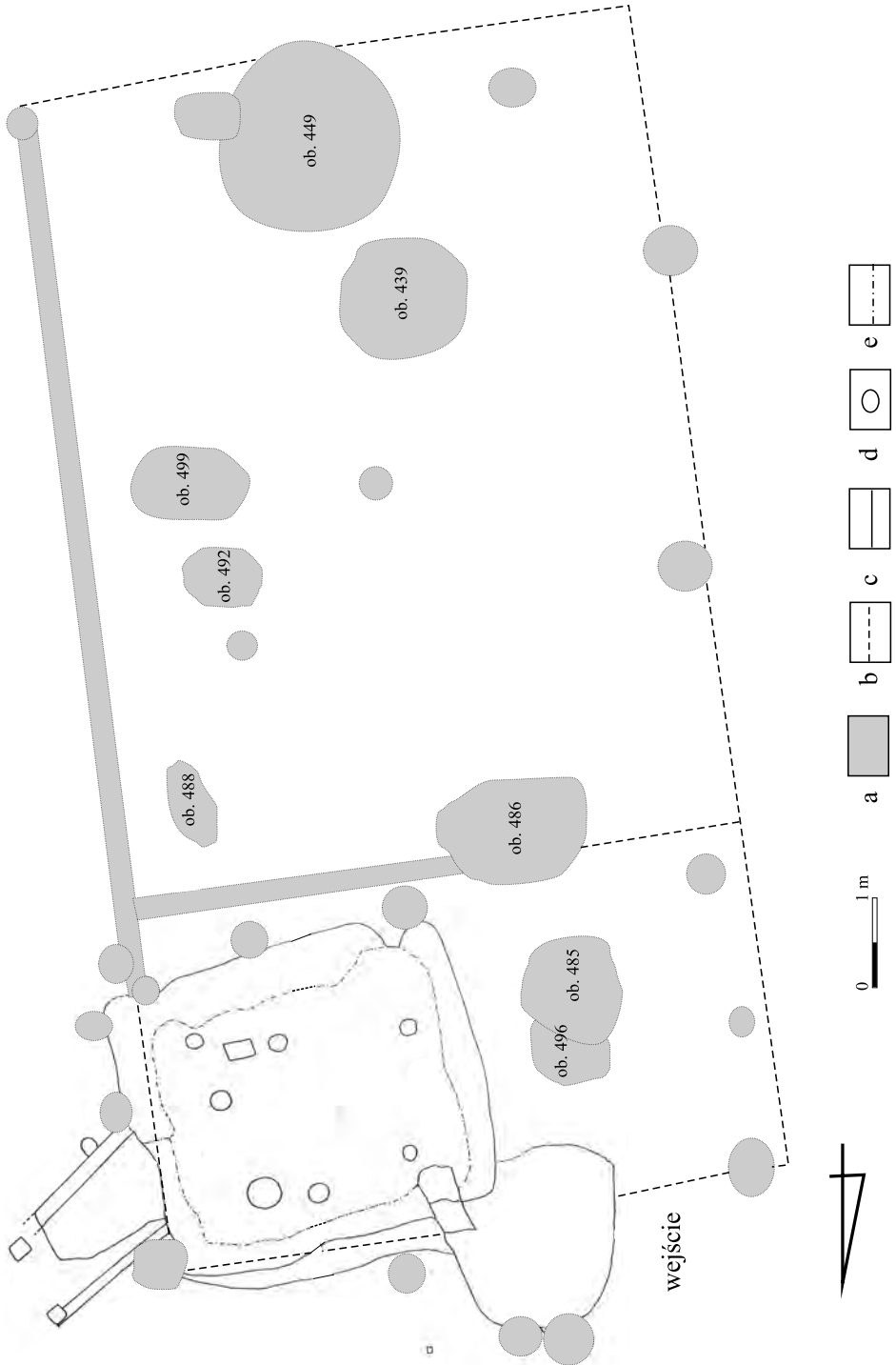

Abb. 19. Chelm, Siedlung. Ein Beispiel für die Wohnbebauung (Obj. 100). Bezeichnungen: js. 1 – graue Erde, 2 – Kreideschutt, 3 – schwarze Erde, 4 – Eluvialhorizont (Auswaschungsschicht), 5 – schwarz-braune Erde mit Brandspuren, 6 – Kreideschutt mit grauer Erde, 7 – graue Erde mit Kreide, 8 – Schacht, 9 – Rekonstruktion, 10 – Pfostenegative (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 19. Chelm, osada. Przykład zabudowy mieszkalnej (ob. 100). Objaśnienia: js. 1 – szara ziemia, 2 – rumosz kredowy, 3 – czarna ziemia, 4 – warstwa wymywania, 5 – czarno-brunatna ziemia ze spalenizną, 6 – rumosz kredowy z szarą ziemią, 7 – szara ziemia z kredą, 8 – wkop, 9 – rekonstrukcja, 10 – negatywy słupów (rys. T. Dzieńkowski)

ihre Größe. Dominierend waren vieleckige, ein paar Zentimeter große Fragmente mit poröser Struktur, die dem Typ Ia, nach J. Piaskowski (Busko, Piekalski 1994, 408) zugeschrieben werden. Manche von ihnen hatten gerundete untere Fläche, der obere Teil besaß dagegen eine unregelmäßig geronnene Fläche. Diese Form konnte daraus resultieren, dass die Böden der Gefäße, in denen diese Eisenknollen erstarrt sind, einen Abdruck an den Eisenfragmenten hinterlassen haben (Ebenda, 408). Die Nutzung der Tongefäße bei der Eisenverhüttung bleibt aber umstritten (vgl. Piaskowski 1970, 38).

Die zweite Objektgruppe bildeten die Gruben Nr.: 141, 148, 151, 153. Sie unterschieden sich von den oben beschriebenen Objekten und hatten auch keine Produktionsfunktion, wovon ihre Form, die Struktur der Verfüllung und die Funde zeugten. Es waren Abfallgruben, als auch Lagerplätze, die die nächste Umgebung des Produktions-, Handwerkteils der Siedlung bildeten. In dem am weitesten gelegenen Ostteil der Siedlung entdeckte man zwei Objekte (228, 507), die als Abfallplatz genutzt wurden, und wo zahlreiche Tierknochen in Form von Speiseresten registriert wurden. Die Gruben hatten unregelmäßige Form, chaotische Anordnung der Schichten und waren am Rande des besiedelten Gebiets lokalisiert.

Bei dem heutigen Forschungsstand gelang es nicht, mit Hilfe archäologischer Methoden die vollständige Reichweite der Siedlung zu bezeichnen. Die Forschungen aus den Jahren 1999–2000 ließen die Ostgrenze bestimmen, die in der Nähe der heutigen Grünanlage in der Straße ul. 1 Pułku Szwoleżerów 1 verlief. Man kann mutmaßen, dass die Siedlung im Norden bis zum Flusslauf und im Süden bis zum Hügel „Wzgórze Katedralne“ reichte (Abb. 21). Unbestimmt bleibt ihre Reichweite im Westen. Hilfreich sind in dieser Hinsicht die Ergebnisse der archäologischen Aufsichtsarbeiten, die 1999 und 2001 durchgeführt wurden und die die Anwesenheit einer Kulturschicht und der Objekte im Ostteil der Straße ul. S. Czarnieckiego nachwiesen (Dzieńkowski

Abb. 20. Chelm, Siedlung. Plan eines zweigliedrigen Gehöftes – Obj. 345, mit einem Wohn- und Wirtschaftsteil. Bezeichnungen: a – Gruben, Pfosten und Balken; b – Rekonstruktionen, c – die obere Kante der leicht eingetieften Erdhütte; d – Verstärkung für den Holzboden; e – untere Kante der leicht eingetieften Erdhütte (Zeichn. T. Dzieńkowski)

Ryc. 20. Chelm, osada. Plan dwudzielnego domostwa – ob. 345, z częścią mieszkalną i gospodarczą. Objasnienia: a – jamy, słupy i belki; b – rekonstrukcje; c – górna krawędź półziemianki; d – wzmocnienie pod drewnianą podłogę; e – dolna krawędź półziemianki (rys. T. Dzieńkowski)

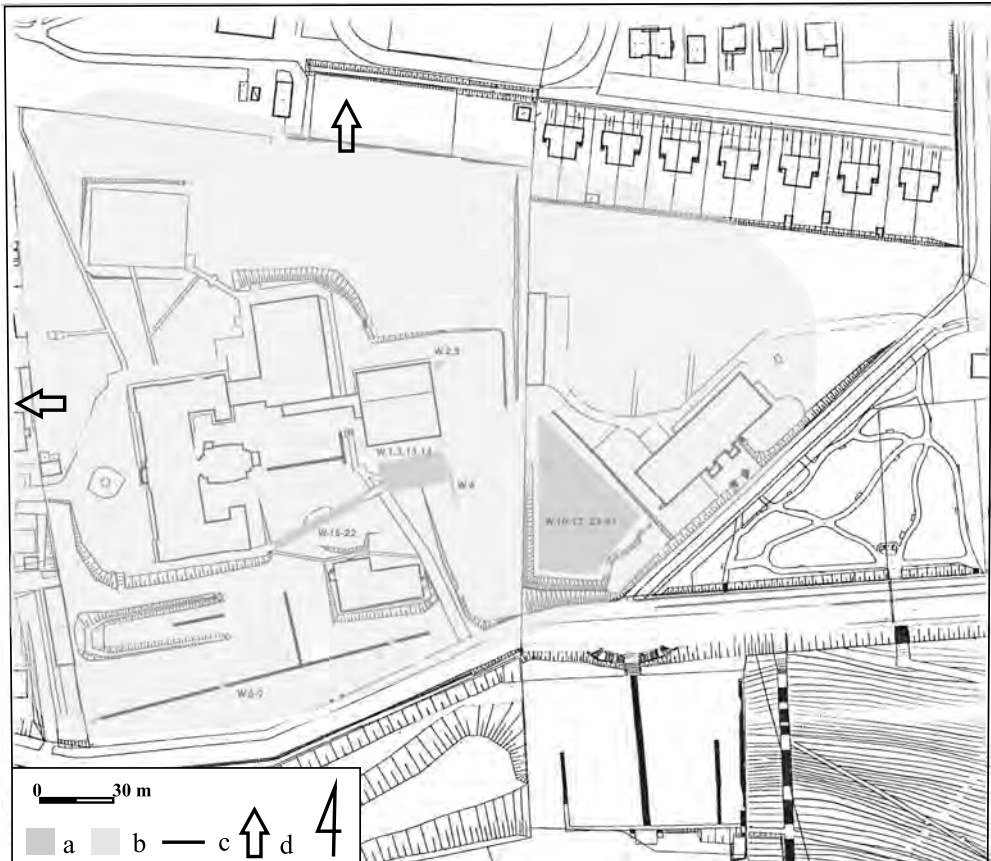

Abb. 21. Chełm, Lokalisierung des freigelegten Siedlungsteils mit markierter Reichweite des erforschten Gebietes. Bezeichnungen: a – erforschtes Gebiet, b – registrierte Reichweite der Siedlung, c – Bohrungen, d – Fortsetzung der Besiedlung (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 21. Chełm. Lokalizacja odkrytej części osady z zaznaczonym terenem badań wykopaliskowych. Objaśnienia: a – obszar badany, b – rozpoznany zasięg osady, c – odwierty, d – kontynuacja osadnictwa (oprac. T. Dzieńkowski)

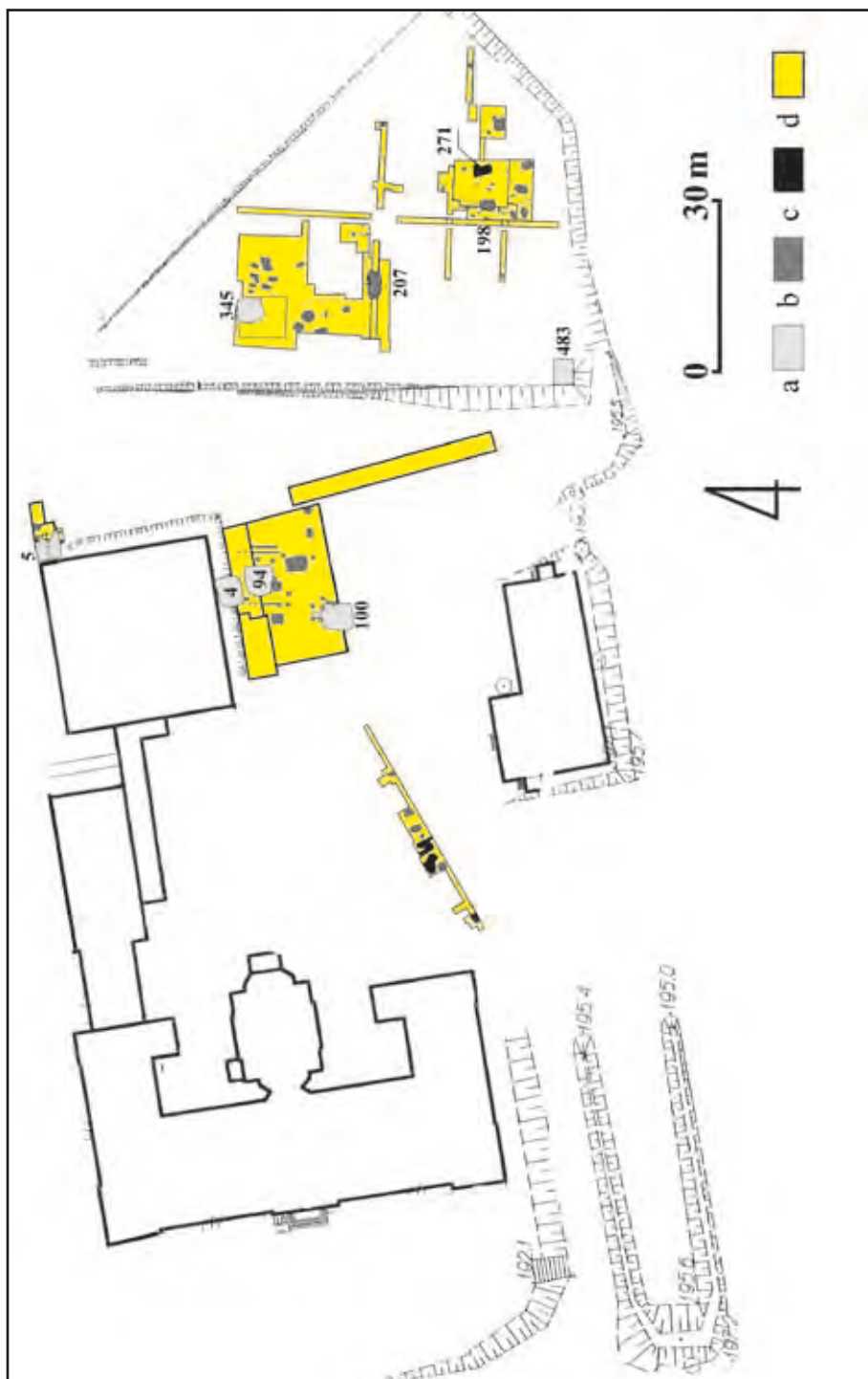
1999b; Bronicki 2001). Interessant sind auch die Objekte und Funde aus dem 13. Jh., die nordwestlich von der Siedlung, im Bereich des Grundstücks in der Straße ul. M. Kopernika 20 und A. Mickiewicza 41 registriert wurden (Mazurek 1998). Sie können die Besiedlung der Gebiete in der Umgebung des Flusses Uherka – eines wichtigen Verkehrsweges – belegen, oder sie können auch, im Falle der Funde in der Straße ul. M. Kopernika 20, die Westgrenze der Siedlung bestimmen (?). Die geschätzte Siedlungsfläche beträgt sogar bis zu 6–8 ha.

Die räumliche Anordnung der Siedlung ist schwer zu analysieren. Aus den Spuren der Wohnbebauung lässt sich keine regelmäßige Anordnung ableiten (Abb. 22). Die Häuser waren chaotisch angeordnet, und die Entfernungen zwischen ihnen, die von 5 bis 30 m betragen, wiesen auf keine Regelmäßigkeit bei ihrer Situierung hin. In der nächsten Umgebung der Hütten befand sich der wirtschaftliche Teil, die Gruben zum Aufbewahren der Vorräte – birnenförmige Gruben und Vorratsgruben mit einer sandigen Isolationsschicht. Einen festen Bestandteil der Bebauung bilden zahlreichen Pfostenspuren und Balkenegative. Da sie verschieden verliefen, sich durchkreuzten, unterschiedliche Ausmaße und Formen besaßen, soll man, bei der Berücksichtigung ihrer gegenseitigen Relationen, annehmen, dass sie sowohl als Zäune als auch Überdachungen interpretiert werden können. Es ist nicht gelungen, die Reichweite der einzelnen Gehöfte, und damit ihre Fläche und ihren Grundriss zu erfassen.

Die oben beschriebenen Objekte, sowohl Wohn – als auch Wirtschaftsobjekte werden auf die frühmittelalterliche Phase der Siedlungsnutzung bezogen, weil die sie zerstörenden Ausschachtungen erst in die Neuzeit datiert werden. Obwohl man in vielen Fällen feststellte, dass die Objekte sich überschneiden, war das nur als stratigraphische Schichtung im Bereich gleicher Phase zu interpretieren. Diese Situation bezog sich meistens auf die oft reparierten, oberirdischen Konstruktionen – Überdachungen, Wände und Zäune. Auch die Reichweite der Gehöfte änderte sich, was mit der Verschiebung ihrer Grenzen zusammenhing. Die bisherig gewonnen Daten weisen auf eine langfristige Nutzung der Siedlung, aber ohne eine z.B. durch einen Brand oder einen feindlichen Angriff verursachte plötzliche räumliche Veränderung ihrer Struktur (Dzieńkowski 2010b, 210).

Zur Siedlungschronologie

Eine präzise Festlegung der Nutzungszeit der Siedlung ist wegen komplizierter, stratigraphischer Relationen der Objekte und wegen des Fehlens sicherer, chronologischer Determinanten, die das Erfassen der Veränderungen möglich machen würden, problematisch. Aufgrund der schriftlichen Quellen kann man zwei Hypothesen aufstellen: 1. Die Siedlung entstand vor oder gleichzeitig mit dem Bau der Chelm – Burg als ihr nächstes Hinterland, was man in die 30-er Jahre des 13. Jhs. datiert (um 1233–1238); 2. Sie wurde nach diesem Ereignis an-

gelegt, also gegen die Mitte des 13. Jhs. Das Ende der Siedlungsnutzung ist auch schwer festzulegen, weil die Funde, die als chronologische Determinanten gelten können, wie z.B. der Schmuck, oder die Bewaffnung eine ziemlich breite Chronologie zwischen dem 12.- und dem 14. Jh. aufweisen (vgl. Wołoszyn 2001, 2004, 2007; Piotrowski *et al.* 2009; Kuśnierz 2009). Die engobierte Gefäßkeramik konnte noch bis in das 14. Jh. überleben, wovon die aus der Verfüllung der Objekte im Bereich der Vorburg gewonnenen Funde der Jagiellonen – Münzen zeugen (Dzieńkowski 2010a, 24). Auf eine langfristige Nutzung der Siedlung, wie auch auf die traditionelle Form der Töpferei wies das Fehlen in ihrer Schichten der Grauware, die seit der Mitte des 13. Jhs. auf polnischen Gebieten zum Vorschein kommt.

Die Siedlung und das Körpergräberfeld (?) aus dem Bereich des Hügels „Kredowa Góra“ und ihr Zusammenhang mit dem Siedlungskomplex in Chełm

Der Hügel „Kredowa Góra“ war ein 2–3 km östlich von dem frühmittelalterlichen Komplex in Chełm lokalisierter, zweiteiliger Hügel. Er wurde Ende 60-er Jahre des 20. Jhs. infolge der Kalkgewinnung nivelliert (vgl. Abb. 1). Im Jahre 1958 legte man hier eine in das 12.–13. Jh. datierte Körperbestattung mit Inventar frei (Skibiński 1959–1960; Zoll-Adamikowa 1971; Dzieńkowski 2011, 114). Anhand der Berichte der Entdecker und der veröffentlichten Angaben kann man vermuten, dass auf dem Gebiet des Hügels ein mehrschichtiges Gräberfeld mit langer Chronologie vom Frühmittelalter (Gräber mit Steinfassungen?) bis zur Neuzeit (Münzenfunde aus dem 15.–16. Jh.) lokalisiert war. Darüber hinaus fand man im Bereich des Hügels eine Menge Gefäßkeramik, die aus zwei chronologischen Phasen stammt. Eine weniger zahlreiche Gruppe (23 Fragmente) bildet die teilweise scheibengedrehte und ornamentierte Keramik aus dem 10.–11. Jh, wie auch die

Abb. 22. Chełm, Siedlung. Lage der wichtigsten, in den Jahren 1995–2000 freigelegten, frühmittelalterlichen Objekte. Bezeichnungen: a – Wohnobjekte, b – Wirtschaftsobjekte, c – Handwerk-, Produktionsobjekte, d – Grabungsschnitte (Bearb. von T. Dzieńkowski)

Ryc. 22. Chełm, osada. Lokalizacja najważniejszych obiektów wczesnośredniowiecznych z badań wykopaliskowych z lat 1995–2000. Objasnienia: a – obiekty mieszkalne, b – obiekty gospodarcze, c – obiekty rzemieślniczo-produkcyjne, d – wykopy (oprac. T. Dzieńkowski)

vollständig scheibengedrehte, engobierte Keramik aus dem 12.–13. Jh. (166 Fragmente). Die oben angeführten Angaben bestätigen die Möglichkeit, dass im Bereich des Hügels „Kredowa Góra“ im 12.–13. Jh. eine offene Besiedlung und ein Körpergräberfeld (oder eine vereinzelte Bestattung) existieren konnten. Die beiden Strukturen konnten wahrscheinlich einen Teil des Siedlungskomplexes in Chełm bilden (Dzieńkowski 2010b, 223–224).

Zur Chronologie des Chełm – Komplexes

Um die Chronologie des Komplexes in Chełm festzulegen, nutzt man zwei Arten von Quellen – archäologische und historische Quellen, deren Genauigkeit und Nützlichkeit unterschiedlich sind. Die archäologischen Daten weisen darauf hin, dass die Besiedlung des Hügels schon im 11.–12. Jh. möglich war, und dass auf dem Hügel „Wysoka Górka“ eine Burg angelegt wurde (Gurba, Kutylowska 1970). Diese These muss aber verifiziert werden, denn die 2001 im Südteil des Hügels durchgeführten Ausgrabungen solche Möglichkeit ausgeschlossen haben (Dzieńkowski 2002; Buko 2005b). Auf ein geringes Ausmaß der Besiedlung aus dieser Zeit weisen auch wenige in sekundärer Ablagerung der Vorburg und der Siedlung freigelegte Funde hin. Die Siedlungssituation änderte sich wesentlich im 13. Jh. Die Ereignisse aus dieser Zeit, d.h. zwischen 1205 und 1289 (oder 1291) wurden in der Chronik „*Kronika halicko – wołyńska*“ beschrieben, die als die wichtigste Informationsquelle über die Geschichte von Chełm gilt (Dąbrowski 2009; 2011). Die Interpretation der in der Chronik angeführten Daten ließ die Historiker das Anlegen der Burg auf die Zeit zwischen 1233 und 1238 beziehen (Szczygieł 1996). Nach M. Kotljar (1985, 154–155) sind die Jahre 1237–1238 am wahrscheinlichsten. Der Stifter und zugleich der Hauptbenutzer der errichteten Burganlage war der Fürst Daniel Romanowitsch. Die archäologischen Daten weisen auf eine heftige Entwicklung des Komplexes im 13. Jh., sie lassen aber keine chronologische Schichtung und Synchronisierung mit den in der Chronik beschriebenen Ereignissen zu (Gołub, Dzieńkowski 2002). Zusammen mit dem Bau der Burganlage in den 30-er Jahren des 13. Jhs. entstanden vermutlich auch als ihr Hinterland – die befestigte Vorburg und die Produktions – Handwerkersiedlung. Die Datierung der Errichtungsetappen der einzelnen Elemente des Komplexes ist heute,

bei der Nutzung zugänglicher Funde und stratigraphischer Analysen nicht möglich. Entschieden effektiver waren die archäologischen Untersuchungen der Burganlage im Bereich des Hügels „Wysoka Górka“. Dort stellte man zwei deutliche Phasen fest – die Errichtung des Palasts und der Bau der Befestigung um das Herrenhaus herum, wie auch lesbare Brandspuren. Diese zuletzt genannten Brandspuren könnte man vielleicht auf den in der Chronik „*Kronika halicko-wołyńska*“ vor dem Jahr 1256 erwähnten großen Brand beziehen, nach dem man die ganze Anlage wiederaufgebaut hat, dass sie den Tataren – Angriffen standhalten konnte (der Bau von Befestigungen?) (Szczygieł 1996, 34). Der Tod des Fürsten Daniel Romanowitsch im Jahre 1264 beendete die nächste Etappe in der Entwicklungsgeschichte der Stadt Chełm, obwohl die nächsten Herrscher aus der Familie Romanowitsch hier bis zum Jahr 1323 regiert haben (Ebenda, 35). Die archäologischen Quellen lassen aber nicht alle diese Ereignisse bestätigen. Um diese Daten zu präzisieren, bedarf es also weiterer, interdisziplinärer Forschungen.

Die Stadtrechtsverleihung

Die hervorragend funktionierende Burg – Stadtkomplex begann nach dem Tode des Fürsten Daniel Romanowitsch an seiner politischen Bedeutung zu verlieren, doch die Siedlung entwickelte sich weiter, mindestens bis zum Ende des 13. Jhs. Einen Wendepunkt bildete das 14. Jh. Damals kam es zu häufigen Kämpfen zwischen Polen, die Rus, Litauen und Ungarn um die Herrschaft auf den am Fluss Bug gelegenen Gebieten, was schließlich mit dem Anschluss der Stadt Chełm an Polen um 1386 endete. Die instabile politische Situation behinderte sicherlich die weitere Entwicklung des Komplexes in Chełm, dessen Blütezeit schon vorbei war. Das geringe Ausmaß der spätmittelalterlichen Besiedlung bestätigen bisher wenige in der Stadt registrierte Objekte und archäologische Funde. Ein wichtiges, beachtenswertes Problem ist die Unmöglichkeit, die Materialien aus dem 14. und aus dem 15. Jh. zu trennen. Diese Datierung verbindet zwei Jahrhunderte mit einer völlig anderen Geschichte. Daraus resultiert die Notwendigkeit, die Ursprünge der Grauware in Chełm zu untersuchen, was vermutlich auf das Eintreffen der Einwanderer aus dem Westen zurückzuführen ist, die im Rahmen der Ansiedlungsaktion nach Chełm kamen (vgl. Rozwałka 1997; Rozwałka *et al.* 2006; Dzieńkowski 2010b, 224). Die

zweite wichtige Forschungsaufgabe stellt die Präzisierung des Moments, in dem es zum Schwinden der frühmittelalterlichen, auf die ruthenische Ansiedlung bezogenen Keramik kam. Die ruthenische Ansiedlung konnte noch bis ins 14. Jh. und sogar das 15. Jh. überleben. In der so differenzierten Siedlungsmosaik und der immer stabiler werdenden politischen Situation kam es im Jahre 1392 zur Verleihung des deutschen Stadtrechts. Diese Problematik wurde ausführlich analysiert und in den Artikeln von R. Szczygieł (1993; 1996) veröffentlicht. Es ist jedoch angebracht, nach dem Autor zu wiederholen, dass die Verleihung des Stadtrechts im Falle multiethnischer Städte (darunter auch Chełm) oft ein langfristiger Vorgang war, denn der Übergang vom polnischen, ruthenischen zum deutschen Recht war mit einer „Umstellung“ und Veränderung der Machtstruktur verbunden. Es bestand auch die Notwendigkeit, die räumliche Bebauung zu ordnen und zu regeln (Szczygieł 1993). Im Falle der Stadt Chełm konnte diese Situation noch komplizierter aussehen, man kann nämlich vermuten, dass es dort, noch vor der formalen Stadtgründung, eine nach dem deutschen Recht gegründete städtische Gemeinde funktionierte (vgl. Szczygieł 1996, 41).

Wie sehen also die räumliche Entwicklung und die Änderungen in der Bebauung von Chełm im Lichte archäologischer Quellen aus?

Die Umgebung des Hügels „Góra Katedralna“ bleibt in Bezug auf die spätmittelalterliche Besiedlung völlig unerforscht. Das einzige Objekt, das aus den archäologischen Quellen bekannt ist, sind die Relikte eines Turms, dessen Anfänge auf die Regierungszeit des Königs Kasimir des Großen bezogen werden (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Allem Anschein nach konnten auch der zu den Regierungszeiten des Fürsten Daniel errichtete monumentale Palas, wie auch das ganze Befestigungssystem des Hügels „Górka“ und der Vorburg im 14. und 15. Jh. weiter existieren. Man verfügt nämlich über keine Angaben darüber, dass in dem stürmischen 14. Jh. eine neue Residenz erbaut wurde. Die Erwähnung des Schlosses von Jan Dłgosz, wie auch mehrmalige Aufenthalte zu Beginn des 15. Jhs. in Chełm des Königs Jagiełło würden seine Anwesenheit bezeugen (Dąbrowski 1962, 172; Zimmer 1974, 41). Das nächste Problem, das archäologisch erforscht werden soll, ist die sakrale Bebauung des Hügels „Góra Katedralna“

und die Untersuchung des Körpergräberfeldes, das allgemein in das Mittelalter datiert wird.

Die spätmittelalterliche Besiedlung kam im Bereich der Vorburg und außerhalb ihr, in der Umgebung folgender Straßen zum Vorschein: ul. Lubelska 5–7, 11–13, 14–20, Plac Łuczowski, ul. Krzywa 32–34, 37, ul. Pijarska 7–9, ul. M. Kopernika 5–7, ul. Podwalna, ul. J. Młodowskiej 4 (Dzieńkowski 2010a, 25). Einzelne Objekte legte man außerhalb des altstädtischen Zentrums frei – in den Straßen: ul. Zamajska, Lubelska 54, 56. Wichtig ist die Tatsache, dass die spätmittelalterliche Besiedlung im westlichen Teil des Hügels und in der Senke, wie auch am Fuß des Hügels von der Westseite (ul. Lubelska 54 i 56, Pijarska, M. Kopernika, Podwalna) erschien (Abb. 23). Das war ein Gebiet, wo die frühmittelalterliche Besiedlung nicht festgestellt wurde. Die Anwesenheit der Objekte aus dem 14.–15. Jh. könnte die räumliche Entwicklung der Stadt in Richtung Westen belegen.

Von Bedeutung waren auch die Untersuchungen des städtischen Rathauses, die in den Jahren 2000–2001 durchgeführt wurden (Rejniwicz 2002). Sie wiesen auf, dass das Objekt am Ende des 14. Jhs entstehen konnte, und der Autor dieser Forschungen weist auf den Fürsten Wladislaus II. von Oppeln hin, als den Stifter dieser Bauinvestition, der im Namen von Ludwig der Ungar, die Rus verwaltete. Interessant ist die Lokalisierung des Rathauses, das an der Grenze der frühmittelalterlichen Besiedlung (die wahrscheinlich bis in das 14. Jh. überlebte) und der erst im Spätmittelalter besiedelten Gebiete situiert war.

Als besonders schwierig erscheint der Versuch, die Form des ursprünglichen Marktplatzes zu rekonstruieren. Das resultiert daraus, dass uns nur spärliche, sowohl archäologische als auch historische Daten zur Verfügung stehen. Die ersten Ideen über seinen Ursprung schlug J. Kłoczowski vor (1958, 207, 208), indem er über einen spindelförmigen Marktplatz im Bereich der frühmittelalterlichen, räumlichen Struktur berichtete. Nach der Stadtrechtsverleihung ist, seiner Ansicht nach, kein neuer Markt entstanden, sondern der alte Markt wurde übernommen (Ebenda, 208), worauf der Mangel an Symmetrie in seiner Bebauung hinweisen könnte. Die einzige mögliche Lösung sei jetzt das Abstecken seiner Reichweite, vor allem in Anlehnung an die Angaben aus den neuzeitlichen Quellen. Es handelt sich vor allem um den Stich von T. Rakowiecki oder die aus dem 19. Jh. stammenden Stadtpläne. Vieles weist darauf hin, dass die heutige südliche

Frontfassade die ursprüngliche Marktgrenze wiederholt. Problematisch ist dagegen die Festlegung der nördlichen, östlichen und westlichen Grenzen, die meistens längs der Straße ul. Św. Mikołaja (Osten) und Pijarska (Westen) lokalisiert werden (vgl. Bronicki, Samocki 1999). Leider wissen wir nicht, in welchem Maße diese Anordnung die ursprüngliche Form des Marktplatzes wiedergab, besonders angesichts beträchtlicher Zerstörungen der Stratifikation im oberen Verlauf der Straße ul. Lubelska.

Die Ergebnisse archäologischer Forschung bestätigen die Anwesenheit im Bereich des heutigen Marktplatzes (Pl. E. Łuczowskiego) eines aus dem 13.–15. Jh. stammenden Körpergräberfeldes, vermutlich samt einer Kirche, sie weisen auch auf einen geringen Ausmaß der Besiedlung aus dieser Zeit hin. Sie belegen auch die spätmittelalterliche Besiedlung des westlichen Teils des Hügels mit der Lokalisierung einer lateinischen Kirche (Kirche der Aussendung der Apostel) (Dzieńkowski 2010a, 26).

Ein weiteres Thema sind die Anfänge der lateinischen Kirche in Chełm, denn ihre Anwesenheit ist im 13. Jh. immer noch fraglich (vgl. Rudnik 1996, 218; Zahajkiewicz 1996, 271; Pawłowska 1997, 65–67). Sowohl archäologische als auch historische Quellen geben keine eindeutigen Belege für die Anwesenheit in dieser Zeit einer lateinischen Kirche. Man soll aber nicht vergessen, dass die Körpergräberfelder auf dem Platz Pl. Łuczowskiego, oder in der Straße ul. Św. Mikołaja indirekt auf das Vorhandensein einer Kirche hinwiesen, es ist jedoch nicht bekannt, ob es sich um eine lateinische oder orthodoxe Kirche handelt. Die meisten untersuchten Bestattungen soll man, wegen der Ausstattung östlicher Provenienz, mit der ruthenischen Besiedlung verbinden. Das schließt aber nicht aus, dass hier auch Menschen bestattet werden konnten, die den lateinischen Ritus praktizierten. Wichtig bei den Erwägungen über die räumliche Entwicklung der Stadt ist das Ende der Friedhofsnutzung, das auf das 15. Jh. bezogen wird. An dieser Stelle taucht die Frage auf, ob das Ende der Friedhofsnutzung auf die mit der Stadtrechtverleihung verbundenen Regelungen und auf die daraus resultierenden Änderungen im Bereich des Eigentumsrecht wie auch im Bereich der Funktion des Gebietes oder auf eine neuen Besiedlung zurückzuführen ist? Die Daten über die Entwicklung der kirchlichen Verwaltung im 14. und 15. Jh. in Chełm stammen hauptsächlich aus den schriftlichen Quellen. In Anlehnung an sie erfah-

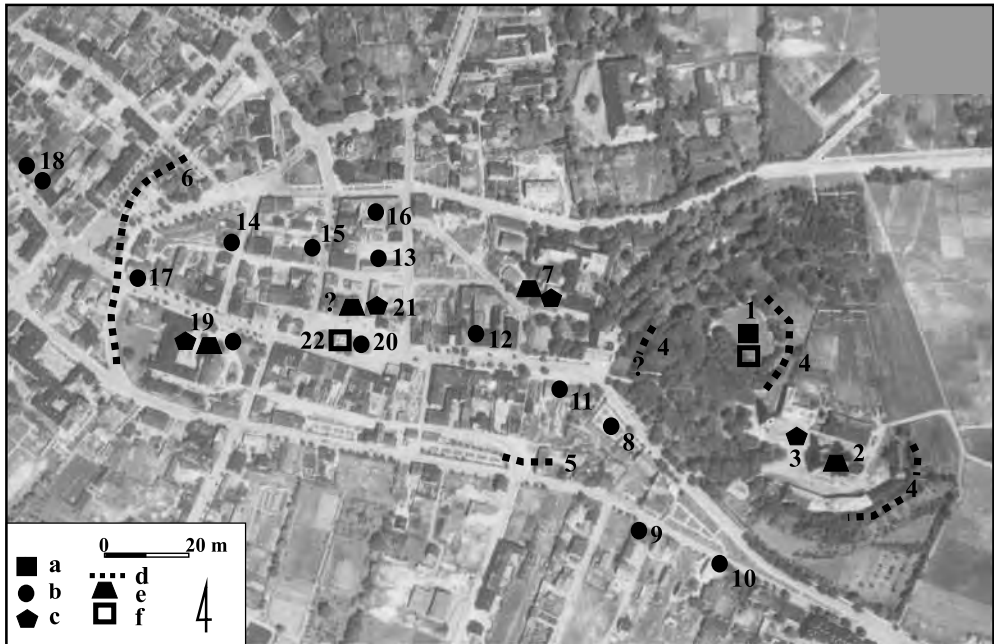

Abb. 23. Chełm. Während der archäologischen Forschungen und Aufsichtsarbeiten registrierte spätmittelalterliche Besiedlung. Erklärung: a – Schloss (?), b – Forschungspositionen, c – Friedhöfe, d – run Graben, e – Tempel (die Kirchen), f – Turm: 1 – Wysoka Górka, 2 – Kirche, 3 – Friedhof Kirchhof, 4 – Graben, 5 – Graben, Uściługska Strasse, 6 – Graben, Podwalna Strasse, 7 – Kirche und Friedhof Św. Mikołaj Strasse, 8 – Lubelska Strasse Nr. 5–7, 9 – Zamojska Strasse, 10 – Pocztowa Strasse, 11 – Lubelska Strasse Nr. 11–13, 12 – Lubelska Strasse Nr. 14–20, 13 – Krzywa Strasse Nr. 32–34 und 37, 14 – Pijarska Strasse Nr. 5–7, 15 – Kopernika Strasse Nr. 5–7, 16 – J. Młodowskiej Strasse Nr. 4 und 12 A, 17 – Podwalna/Lubelska Strasse, 18 – Lubelska Strasse Nr. 54, 56, 19 – die Kirche und der Friedhof, Lubelska Strasse Nr. 55, 20 – E. Łuczkowski Platz, 21 – Kirche? und Friedhof, 22 – Rathausurm?, E. Łuczkowski Platz (Bearb. T. Dzieńkowski auf der Grundlage der Luftaufnahme aus dem Jahr 1936, im Archiv des Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej in Chełm)

Ryc. 23. Chełm. Osadnictwo późnośredniowieczne zarejestrowane podczas badań i nadzórów archeologicznych. Objasnienia: a – zamek (?), b – stanowiska badawcze, c – cmentarze, d – przebieg fosy, e – świątynie (kościół, cerkiew), f – wieża: 1 – Wysoka Górka, 2 – cerkiew/kościół, 3 – cmentarz przykościelny, 4 – fosa, 5 – fosa, ul. Uściługska, 6 – fosa, ul. Podwalna, 7 – cerkiew i cmentarz przy ul. Św. Mikołaja, 8 – ul. Lubelska 5–7, 9 – ul. Zamojska, 10 – ul. Pocztowa, 11 – ul. Lubelska 11–13, 12 – ul. Lubelska 14–20, 13 – ul. Krzywa 32–34 i 37, 14 – ul. Pijarska 5–7, 15 – ul. Kopernika 5–7, 16 – ul. J. Młodowskiej 4 i 12 A, 17 – ul. Podwalna/Lubelska, 18 – ul. Lubelska 54 i 56, 19 – kościół i cmentarz, ul. Lubelska 55, 20 – Pl. E. Łuczkowskiego, 21 – cerkiew? i cmentarz, 22 – wieża ratuszowa?, Pl. E. Łuczkowskiego (oprac. T. Dzieńkowski na podstawie zdjęcia lotniczego z 1936 roku, Archiwum Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej w Chełmie)

ren wir, dass 1359 in Chełm ein Bistum lateinischen Ritus gegründet wurde, das dann im Jahre 1357 in das Halytsch – Metropolitanbistum eingliedert wurde (Gil 2008, 72, 73) Der König Władysław Jagiełło

verlieh im Jahre 1417 dem Bistum die Landgüter, was den Ausbau der Pfarreinetzes ermöglichte. Ungelöst bleibt bisher die Frage nach der Lokalisierung und dem Namen der ältesten Kirche lateinischen Ritus (vgl. Rudnik 1996, 218; Gruszka 2001, 46). Auf das 15. Jh. wird auch die Stiftung oder der Wiederaufbau der Kirche der Aussendung der Heiligen Apostel bezogen, die in dieser Zeit die Rolle einer Pfarrkirche spielen konnte (Gruszka 2001, 46). Der Wissensstand ist auf diesem Gebiet leider immer noch unzulänglich, was aus geringem Ausmaß archäologischer Forschung im Bereich der sakralen Objekte resultiert (Dzieńkowski 2010a, 27). Die Notwendigkeit einer weiteren Erforschung dieser Thematik bleibt also ständig hochaktuell.

Die anderen Forschungsprobleme tauchen in Bezug auf die Befestigungen der Lokalisationsstadt, da man bisher auf keine Relikte der in diese Zeit datierten Befestigungsanlagen fand. Es ist ziemlich wahrscheinlich, dass die reparierten und modernisierten, frühmittelalterlichen um die Burg und Vorburg herum verlaufenden Befestigungen und Gräben noch einmal genutzt wurden. Die in der Umgebung der Straße ul. Uściągaska, Lubelska, Pocztowa und Pl. Gdański freigelegten Graben-, Mauer – und Basteitorfragmente soll man auf die Entwicklung der neuzeitlichen Stadt zurückführen (Rudnik 1996).

Schlussbemerkungen

Im Lichte archäologischer und architektonischer Quellen, wie auch der historischen Daten kann man in der räumlichen Entwicklung von Chełm ein paar Etappen unterscheiden. Unklar bleiben die Anfänge der Kolonisation des Hügels „Wzgórze Katedralne“ und die Frage nach der Existenz einer frühstaatlichen Burganlage. Besonders wichtig waren die Verdineste des Fürsten Daniel Romanowitsch in Bezug auf die Besiedlung und bauliche Entwicklung der Stadt in den 20-er – 30-er Jahren des 13. Jhs. Infolge seiner Tätigkeit wurden der Gipfel und der Nordhang des Kreidefeshügels, wie auch die Gebiete an seinem Fuß und entlang einem am Fluss Uherka nach Norden verlaufenden Verkehrsweg bewirtschaftet (z.B. die Fundstellen in Bielawin, Czuczycy). Das Zentrum der weltlichen Macht war die Fürstenburg, die auf dem höchsten Punkt des Hügels situiert wurde. In ihrer nächsten Umgebung befand sich ab 1240 das orthodoxe Bistum mit der Konzilskirche (Dzieńkowski 2010a, 28). Die Dienstbevölkerung siedelte in der

Vorburg und der Handwerker – Handel-Siedlung, die noch bis in das 15. Jh. überdauern konnten. Das frühstädtische Zentrum verlor gewiss nach dem Tod des Fürsten Daniel Romanowitsch im Jahre 1264 an politischer Bedeutung, doch es entwickelte sich weiter als ein Siedlungskomplex. Das belegen große Bauinvestitionen, z.B. der Umbau der Wohnturmanlage in der 2. Hälfte des 13. Jhs., der Ausbau der Burganlage in Busówna, die Errichtung des Wohnturms – Donjon in der naheliegenden Ortschaft Bielawin, wie auch einer Kirche (?) in Podgórze – Spas, also der an der Wende des 13. zum 14. Jhs erbauten Objekte (vgl. Ruzzkowska 1996; Buko, Dzieńkowski 2008; Buko (ed.) 2009). Die Stifter dieser Bauwerke waren die Mitglieder des herrschenden Fürstenhauses der Familie Romanowitsch. Zu einer Destabilisierung der Siedlungsstrukturen kam es in der ersten Hälfte des 14. Jhs., was anhand archäologischer Quellen erfasst wurde. Ein Anzeichen dafür war das Auftauchen der Graukeramik und zwar meistens im Kontext einer Destruktion. Diese Wandlungen erfolgten im 14. Jh. also in der Zeit der Angriffe auf die am Bug gelegenen Gebiete, darunter auch das Chełm – Land und der Kämpfe zwischen Polen, der Rus, Litauen und Ungarn, die durch die schriftlichen Quellen belegt werden. Diese Ereignisse beeinflussten die politische und wirtschaftliche Entwicklung dieser Region im 14. Jh und haben damals auch die räumliche Entwicklung von Chełm gestoppt. Eine Zäsur bildete die Verleihung des Stadtrechts im Jahre 1392 und dann 1425. Das konnte auch den Zustrom von neuen Ansiedlern hervorrufen. Die entdeckten archäologischen Quellen, wie auch die Wohn – und Wirtschaftsbebauung, die Kulturschicht samt Funden, wie auch die Lage des kirchlichen Besitztums (die Kirche der Aussendung der Heiligen Apostel) lassen vermuten, dass die Kolonisation im 14. Und 15. Jh. den Westteil des Hügels, die Gebiete an seinem Fuß von der Westseite umfasste. Gleichzeitig wurde die Besiedlung der Vorburg fortgesetzt, wofür man aber keine Belege im Bereich der Siedlung in der Straße ul. 1 Pułku Szwoleżerów 1 fand. Bemerkenswert ist auch die Tatsache, dass die archäologischen Daten nur ein geringes Ausmaß der spätmittelalterlichen Besiedlung belegen. Vermutlich konnte schon damals das Rathausgebäude entstanden haben (der Turm?), das an der Grenze der Vorburg und des durch die spätmittelalterliche Ansiedlung besetzten Gebietes lokalisiert war (vgl. Abb. 23). In der Zeit nach der Stadtrechtsverleihung nutzte man wahrscheinlich das alte Befestigungssystem, man adaptierte auch die

vorhandene Bebauungsstruktur. Die Beschlüsse der Stadtrechtsverleihungsurkunde aus dem Jahr 1425 belegen einen ziemlich komplizierten ethnischen und rechtlichen Status der damaligen Stadt Chełm, aber sie stabilisieren die politische Situation dieser Gebiete im 15. Jh., verursachen allmählichen Wirtschaftswachstum, wie auch bilden die Grundlage für die rasche Entwicklung der Stadt in der frühen Neuzeit.

Literatur

- Aleksandrovič V. 2001. *Cholmska ikona Bogarodzicy*. Lviv.
- Baran O. 2005a. Datuvania zasnuvania mista Cholma v Galicko-Volinskomu Lito-pisi. In *Ukraina v Centralno-Schidnij Europi (z najdavnijszych czasiv do końca XVIII st.)*. Kiiiv, 5, 428–444.
- Baran O. 2005b. Rannomoderna knižna tradycja pro Cholm XI stulitia. *Ruthenica* 4, 98–114.
- Bargieł B. und Zakościelna A. 1988. Kamienny surowiec budowlany na ziemi chełmskiej w średniowieczu. In P. P. Toločko (Hrsg.) *Trudy V Meždunarodnego Kongressa Archeologom Slavistov*, Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g., 2, sekcja III: Žizn' i byt šrednevekovogo Goroda, Kiev, 20–21.
- Bartnicki M. 2005. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin.
- Bieńkowska K. 2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Suraziu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1, 121–166.
- Bondarenko H. und Syluk A. 2003. Historyczne tradycje badań krajoznawczych Wołynia od lat 40. XIX wieku do lat 40. XX wieku. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 1, 167–182.
- Bronicki A. 2005. *Chełm – wschodnie obrzeże Górk Katedralnej. Dokumentacja z nadzoru archeologicznego nad budową wykopu ciepłowniczego (od ul. 1 Pułku Szwoleżerów do ul. I Armii Wojska Polskiego)*. Chełm. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.
- Bronicki A. and Samocki L. 1999. *Wytyczne archeologiczne do projektu urbanistyczno-architektonicznego zagospodarowania placu Łuczковского w Chełmie (w ramach realizacji programu „Starówka”)*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Brykowska M. 2002. Studia nad wschodnim zasięgiem architektury ceglanej. In M. Arszyński und M. Mierzwiński (Hrsg.), *Cegła w architekturze środkowo-wschodniej Europy. Historia-metody badań-konserwacja. Materiały z sesji zorganizowanej w dniach 4–11 września 1996 roku z Muzeum Zamkowym w Malborku*. Malbork, 30–42.
- Buko A. 2005a. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*. Warszawa.
- Buko A. 2005b. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 15 (1), 69–83.
- Buko A. (Hrsg.) 2009. *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa.

- Buško C. und Piekalski J. 1994. Relikty średniowiecznej pracowni metalurgicznej przy ul. Malarskiej 27/29 we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 35, 401–410.
- Buško C., Goliński M. und Kurkiewicz B. 2006. *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław.
- Dąbrowski D. 2009. Źródła pisane do dziejów wieży w Stołpiu. In A. Buko (Hrsg.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005*. Warszawa.
- Dąbrowski D. 2010. Miejsca pochówków Mściśławowiczów (XII–XIII w.). In J. Wenta und P. Oliński (Hrsg.), In memoriał honoremque Casimiri Jasińskiego. Toruń, 79–94.
- Dąbrowski D. 2011. Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170–1218). *Rocznik Chełmski* 15, 69–84.
- Dąbrowski J. (Hrsg.) 1962. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Królestwa Polskiego* 1–2. Warszawa.
- Dobrowolski R. 1998. *Strukturalne uwarunkowania rozwoju współczesnej rzeźby kraśowej na międzyrzeczu środkowego Wieprza i Bugu*. Lublin.
- Dzieńkowski T. 2002. Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 73–84.
- Dzieńkowski T. 2010a. Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych. *Rocznik Chełmski* 14, 7–28.
- Dzieńkowski T. 2010b. *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*. Chełm. Maschinenschrift im Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Dzieńkowski T. 2011. Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej. In S. Cygan, M. Glinianowicz und P. N. Kotowicz, „In silvis, campis et... urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim” (= *Collectio Archaeologica Resoviensis* 14). Rzeszów-Sanok, 113–125.
- Dzieńkowski T. und Gołub S. 2000. Wyniki badań archeologicznych cmentarzyska szkieletowego przeprowadzonych w Chełmie na Placu E. Łuczковского 17 na stanowisku 143. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5, 126–129.
- Dzieńkowski T. und Gołub S. 2008. Chełm, ul. J. Młodowskiej 12a. Dokumentacja z ratowniczych przedinwestycyjnych badań archeologicznych. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Gil A. 2006. Phoenix redivivus Jakuba Suszy jako źródło do dziejów Chełma i ziemi chełmskiej. *Studia Archiwalne* 2, 189–197.
- Gil A. 2008. Z tradycji Kościoła Wschodniego między Wieprzem a Bugiem. In J. Libera (Hrsg.), *Słowianie wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. Historia – kultura – religia*. Łęczna, 69–76.
- Gołub S. 1996. Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, 127–128.
- Gołub S. 1997. Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma. In S. Gołub (Hrsg.), *Najważniejsze odkrycia archeolo-*

- giczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Materiały z sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 83–94.
- Gołub S. 1998. *AZP obszaru 80–90*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Gołub S. und Dzieńkowski T. 2002. Osada przygodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 57–72.
- Gruszka A. 2001. Ziemia chełmska w polityce wschodniej Kazimierza Wielkiego. *Rocznik Chełmski* 7, 31–46.
- Garba J. und Kutylowska I. 1970. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 231–241.
- Ioannisjan O. M. 1996. Polsko-russkaja i wengiersko-russkaja granica v XI–XIII vekach i ichotobrażenie v razvitii šredniowiekovej architektury. In M. Parczewski und S. Czopek (Hrsg.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11. V. 1995*. Rzeszów, 157–178.
- Ioannisjan O. M. 2005. O jednym z małopolskich warsztatów budowlanych czasów romańskich (próba rekonstrukcji i charakterystyki jego twórczości). In *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*. Kraków, 269–276.
- Jaskanis D. 2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa.
- Karolak T. 2002. *Elementy wschodnie w kulturze wczesnośredniowiecznego Chełma*. Warszawa. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.
- Kłoczowski J. 1958. Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma. *Roczniki Humanistyczne* 6 (5), 193–221.
- Kóčka-Krenz H. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Komeč A. I. 1987. *Drevnerusskoe zодčestvo konca X – načala XII v. Vizantijskoe nasledie i stanovlenie samostoâtel'noj tradicii*. Moskwa.
- Kotljars N. F. 1985. *Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi v IX–XIII vv*. Kiev.
- Kozłowska-Budkowa Z. (Hrsg.) 1969. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Królestwa Polskiego 3–4*. Warszawa.
- Krasny P. 1997. O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce. Wykopiska w Chełmie w 1640 roku. *Historyka* 27, 109–114.
- Kubica E. 1996. Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 17, 131–189.
- Kubica-Kabacińska E. 2010. Problemy genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich. In E. Sosnowska (Hrsg.), *Przemysł wczesnośredniowieczny (= Origines Polonorum 3)*. Warszawa, 301–320.
- Kunz A. 1937. *Szkic do projektu wodociągu miasta Chełma*. Lwów. Maschinenschrift im Usługi Archeologiczne. Chełm.

- Kuśnierz J. 2009. Znaleźiska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 139–166.
- Kutyłowska I. 1966. Dziennik badań wykopaliskowych. Chełm 9–24.09.1966. Maschinenschrift im Usługi Archeologiczne. Chełm.
- Leciejewicz L. 2006. Średniowieczne miasta polskie i archeologiczne metody ich badania. In M. Rębkowski und S. Moździoch (Hrsg.), *Opera selecta. Z dziejów kultury średniowiecznej Polski i Europy*. Wrocław, 135–146.
- Liwoch R. 2003. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 24, 213–297.
- Machnowiec L. (Hrsg.) 1990. *Litopis russkij za Ipat'evskim spiskom*. Kijów.
- Mazurek W. 1997. Wyniki badań i nadzorów archeologicznych w Chełmie w 1995 i 1996 roku przy ul. Lubelskiej 11–13. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 167–173.
- Mazurek T., Mazurek W. und Ruszkowska U. 1997. Relikty umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Chełmie. In S. Gołub (Hrsg.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Materiały z sesji naukowej odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 115–134.
- Mohytyč I. R., Mohytyč R. I. 1990. Osoblivosti techniki murovannja i architekturnych form Halič'ko-Volynskoho zodčestva (X–XIV st.). *Archeologija* 4, 56–68.
- Natkański K. 1997. Studnia na Górcie Katedralnej w Chełmie. *Rocznik Chełmski* 3, 383–392.
- Nagirnyj W. 2011. Polityka zagraniczna księstw ziemi halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264 (= *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU* 12). Kraków.
- Nawrocki T. 1967. *Sprawozdanie z rozpoznania wiertniczego lochów podziemnych na terenie Starówki Chełmskiej*. Kraków. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Nawrocki T. 1968. *Sprawozdanie z prac geologiczno-wiertniczych wykonanych na terenie Góry Chełmskiej*. Kraków. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Pawłowska A. 1997. Diecezja chełmska rzymskokatolicka 1359–1807. *Rocznik Chełmski* 3, 65–80.
- Petryk V. M. 1993. Do problemy formuvannja galic'koi archytekturnoi školy. In *Galic'ko-Volyn'ska deržava. Peredumovy vynyknennja, istorija, kul'tura, tradyciji*. Lviv, 64–66.
- Petryk V. M. 2003. Mistobudivlenna dijálnist Danila Galickovo. In *Korol Danilo Romanovic i iovo misce v ukraïnskij Istorii. Materialy Mižnarodnoj naukoj konferenciji (Lviv, 29–30 listopada 2001 r.)*. Lviv, 119–127.
- Pianowski Z. 1994. „*Sedes regni principales*” Wawel i inne rezydencje piastowskie dokołowy XIII wieku na tle europejskim. Kraków.
- Piaskowski J. 1970. O wytapianiu żelaza w ogniskach dymarskich na ziemiach polskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 18 (1), 37–52.

- Piekalski J. 1998. Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego. Struktury wczesnomiejskie i późnośredniowieczny model osadnictwa miejskiego. In H. Kóčka-Krenz und W. Łosiński (Hrsg.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań, 349–356.
- Piotrowski M., Kępką M. und Żuchowska M. 2009. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 83–138.
- Rappoport P. A. 1952. *Volynskie baśni, Materialy i issledowanija po archeologii drevnerusskich gorodov 2. Krepostnye sooruzenija Drevnej Rusi, Moskva* (= *Materialy i issledowanija po archeologii SSSR*, 31), 202–223.
- Rappoport P. A. 1954. Cholm. *Sovietskaja Archeologija* 20, 313–323.
- Rappoport P. A. 1967. Voennoe zoddčestvo zapadnorusskich zemel' X-XIV vv. *Materialy i issledowanija po Archeologii SSSR* 140, 104–146.
- Rappoport P. A. 1975. *Drevnerusskoe žilišče. Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov*, E1–32. Leningrad.
- Ratič A. A. 1974. K voprosu o knjažeskich dworcach v stol'nyh gorodach Galickoj Rusi XI-XIV vv. In A. N. Kirpinikov und P. A. Rappoport (Hrsg.), *Kul'tura srednevekovoj Rusi. Posvjaščajetsja 70-letiju M. K. Kargerera*. Leningrad, 188–191.
- Rejniewicz Ł. 2002. Chełm. Plac E. Łuczowskiego. Badania archeologiczne Ratusza i Kamienicy W. Węglińskiego. In E. Banasiewicz-Szykuła (Hrsg.), *Badania archeologiczne. O początkach i historii Chełma*. Lublin, 105–118.
- Rodzińska-Choraży T. 2009. *Zespoły rezydencjalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*. Kraków.
- Rozwałka A. 1997. *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania średniowiecznego miasta*. Lublin.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M. 2006. *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego* (= *Origines Polonorum* 1). Warszawa.
- Rudnik S. 1996. Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 215–244.
- Ruszkowska U. 1992. Sprawozdanie z badań ratowniczych w Chełmie, ul. Lubelska 14–18. In A. Bronicki (Hrsg.), *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1991 roku*, 6. Chełm, 13–16.
- Ruszkowska U. 2000. Czy na Górcie Chełmskiej znajdowało się miejsce kultu pogańskiego? *Eastern Review* 4, 405–410.
- Ruszkowska U., Mazurek T. 2002. *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy kaplicy Św. Mikołaja i dawnego seminarium unickiego*. Chełm. Maschinenschrift im Archiv des Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Delegatura w Chełmie.
- Skibiński S. 1959–1960. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie. *Wiadomości Archeologiczne* 26, 303–304.
- Smorąg-Różycka M. 1999. Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej. In A. Betlej und P. Krasny (Hrsg.), *Sztuka Kresów Wschodnich* 4, 7–29.
- Stefański J. 1996. Historia kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej (w zarysie). In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 277–292.

- Susza J. 1684. *Phoenix Tertiatu Redivivus albo Obraz Starożytny Chełmski Panny y Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł, potrzecie ożyły pracą*. Zamość. Maschinenschrift im Muzeum Ziemi Chełmskiej.
- Szczygieł R. 1993. Etapy lokalizacji miast nadbużańskich w XIV–XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Chełma na prawie niemieckim? In *Ojczyzna bliższa i dal-sza. Studia ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków, 125–130.
- Szczygieł R. 1996. Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 27–50.
- Šachmatov A. (Hrsg.) 1908. *Ipat'evskaja letopis'. Polnoe Sobranie Russkich Letopisej* 2. Sankt Petersburg.
- Terskij S. 2010. *Kniaże misto Volodimir*. Lviv.
- Warchoń S. 1995. W sprawie nazw: „Ziemia Chełmska, Chełmskie, Chełmszczyzna”. *Rocznik Chełmski* 1, 9–18.
- Wołoszyn M. 2001. Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce od X do połowy XIII wieku (wybrane przykłady). In *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich*. Katalog wystawy. Gniezno, 25–45.
- Wołoszyn M. 2007. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. In M. Dębiec und M. Wołoszyn (Hrsg.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych (= Collectio Archaeologica Ressoviensis 5)* Rzeszów, 177–206.
- Zahajkiewicz M. 1996. Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym. In R. Szczygieł (Hrsg.), *Chełm i Chełmskie w dziejach*. Chełm, 265–276.
- Zimmer B. 1974. *Miasto Chełm. Zarys historyczny*. Warszawa–Kraków.
- Zin W. und Grabski W. 1967a. Fazy rozwoju przestrzennego miasta Chełma. *Sprawozdania z posiedzeń komisji PAN Oddział w Krakowie, (VII–XII 1966)*, 720–725.
- Zin W. und Grabski W. 1967b. Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem. *Sprawozdania z posiedzeń komisji PAN Oddział w Krakowie, (VII–XII 1966)*, 725–729.
- Zoll-Adamikowa H. 1971. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, Cz. II. Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Żak J. 1971. Zausznice o kabłąku owiniętym spiralowatym drucikiem we wczesnośredniowiecznej Polsce. *Archeologia Polski* 16, 517–523.
- Zięba J. 2005. *Dzieje jednego obrazu. Opowieść o Cudownej Ikonie Matki Boskiej Chełmskiej*. Lublin.

Tomasz Dzieńkowski

Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych

Badania archeologiczne nad początkami i rozwojem ośrodka chełmskiego mają już niemal 100-letnią tradycję. Wpisuje się ona w główny nurt badań nad założeniami o cechach wczesnomiejskich, które realizowały podstawowe funkcje społeczne – administracyjną, militarną, religijną i gospodarczą (por. Piekalski 1998, 350; Buško *et al.* 2006; Leciejewicz 2006). Ogromny rozwój XIII-wiecznego Chełma, będącego jednym z głównych ośrodków pogranicza polsko-ruskiego o wieloetnicznym i wielokulturowym charakterze był podwaliną dla uzyskania w 1392 roku przywileju lokacyjnego i dalszego rozwoju miasta w następnych wiekach (Szczygieł 1996; Buko 2000; 2010; Dzieńkowski 2010a).

Zespół chełmski, który tworzył gród z rezydencją książęcą, podgrodzie i osada otwarta, został ulokowany na szczycie i u podnóża kredowego pagóra nazwanego Wzgórzem Katedralnym. We wschodniej części pagóra określanej jako Góra Katedralna znajdowało się centrum administracyjno-sakralne z książęcym grodem posadowionym na najwyższym wyniesieniu, tzw. Wysokiej Górze (Buko 2004; 2006). Wzgórze zajęte przez osadnictwo ma charakterystyczny kopulasty kształt, który budują skały górnokredowe wznoszące się od około 205 do 230 m n.p.m. (Dobrowolski 1998). Szczególną uwagę zwraca położenie pagóra na granicy dwóch odmiennych środowisk – równinnego i podmokłego Obniżenia Dubienki oraz górujących ostańców kredowych Pagórów Chełmskich, co stwarzało bardzo korzystne warunki obronne i osadnicze (Ryc. 1). Czynnikiem decydującym o rozwoju osadnictwa była bliskość terenów rolniczych oraz obecność rzeki (Uherka – dopływ Bugu), której dolina wraz z niewielkimi ciekami otaczała wzgórze od strony zachodniej i północnej umożliwiając dostęp do wody, jak i zapewniając komunikację.

Nazwa Chełm ma charakter topograficzny, na co wskazuje prasłowiański rdzeń „chlm” oznaczający wzniesienie, pagórek (Warchoń 1995). Po raz pierwszy została odnotowana w źródłach pisanych w połowie XIII wieku (Śachmatov 1908, 740). Jerzy Nalepa (2000) zalicza Chełm do nazw zachodniosłowiańskich ze względu na jej występowanie w średniowieczu jedynie na obszarach położonych na zachód od Bugu.

Obecnie na terenie Góry Katedralnej znajduje się wielowiekowy zabytkowy zespół sakralny w skład którego wchodzi – bazylika Najświętszej Marii Panny, dawny pałac biskupi i klasztor bazylikański oraz zabudowania gospodarcze.

Zarys historyczny

Głównym źródłem do dziejów średniowiecznego Chełma jest *Kronika halicko-wołyńska*, choć warto dodać, iż wzmiankę o grodzie chełmskim pod rokiem 1073–1074 Jan Długosz umieścił w swoim dziele „Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego” (Kozłowska-Budkowa 1969, 129–133). Jednak w ocenie większości historyków informacja ta nie znajduje oparcia w faktach (por. Baran 2005b). *Kronika halicko-wołyńska* w zasadniczej części została zredagowana na dworze księcia Daniela Romanowicza, a źródło to zachowało się w kilku zwodach, z których najstarszy – *Ipaťevskij*, powstał w wieku XV (Bartnicki 2005, 9; Dąbrowski 2011; Nagirnyj 2011, 15–17). Według Dariusza Dąbrowskiego (2009, 61) *Kronika halicko-wołyńska* opisywała okres pomiędzy 1205 a 1289 (najpóźniej do roku 1291). Wzmianki o Chełmie pojawiały się w *Kronice* pomiędzy 1223 a 1288 rokiem (Šachmatov 1908, 740–913) i zawierały dane o pierwszych mieszkańcach okolicy zwanych „tuziemcami” jak i opisy grodu oraz wystroju świątyń, które spłonęły w wielkim pożarze datowanym na rok 1256 (Šachmatov 1908, 844–845). Chełm wymieniano najczęściej w czasie panowania księcia Daniela Romanowicza oraz przy ważnych wydarzeniach jak wizyta legata papieskiego, czy najazdy mongolskie. Po śmierci księcia w 1264 roku o grodzie wspomniano już tylko okazjonalnie (Szczygieł 1996, 33; Baran 2005a, 444).

Wśród historyków brak jest jednomyślności, co do daty założenia Chełma. Przyjmuje się, iż wydarzenie to nastąpiło w latach 20. lub 30. XIII wieku, przy czym podawane są różne datacje pomiędzy 1223 a 1238 rokiem, najczęściej 1236–1238 r. (Szczygieł 1996, 29; Bartnicki 2005, 159; Baran 2005a, 428–433; 2005b, 98). Wzmianki pochodzące z *Kroniki* opisywały wzniesienie małego gródka, a następnie siedziby księcia z cerkwią Św. Jana Złotoustego oraz czworokątnej wieży i cerkwi katedralnej pod wezwaniem Bogurodzicy (Šachmatov 1908, 844–845). Na terenie grodu lub podgrodzia wymieniane były jeszcze dwie cerkwie – Św. Trójcy i Św. Kosmy i Damiana o nieustalonej lokalizacji. Według danych z *Kroniki* budowę lub rozbudowę Chełma ukończono przed 1240/1241 rokiem, w którym miał miejsce najazd Mongołów pod wodzą Batu-chana (Litopis ruskij, 398). Kolejnym, istotnym wydarzeniem było zniszczenie grodu w wyniku pożaru, datowanego na podstawie źródeł pisanych na 1256 rok. Po nim przystąpiono do odbudowy całego ośrodka (ibidem, 418), wzmacniając jego obronność tak, iż nie doszedł do skutku atak Mongołów z okresu 1259/1260 r. (ibidem, 422). Przełomowym momentem był rok 1264, kiedy zmarł książę Daniel Romanowicz i został pochowany w kryptach cerkwi Bogurodzicy w Chełmie (ibidem, 425). Po jego śmierci władzę przejęli synowie. Przez okres 3 lat rządy sprawował Szwarno. Po jego śmierci władzę objął książę Lew, który następnie przekazał rządy synowi Jerzemu, aby ponownie powrócić w latach 80. XIII wieku (Szczygieł 1996, 35). W kolejnych latach panowali – Andrzej i Lew II oraz Włodzimierz, syn księcia Wasylka. W 1323 roku po śmierci ostatniego księcia z rodu Romanowiczów władzę objął Bolesław Trojdenowicz z linii mazowieckich

Piastów, który przyjął prawosławne imię Jerzy. Wraz z jego śmiercią w 1340 roku rozpoczął się okres walk o tereny nadbużańskie pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgrami. Ośrodkiem chełmskim na kilka lat zawładnął litewski książę Lubart, by w 1349 roku utracić go na korzyść Kazimierza Wielkiego (ibidem, 36). Kolejne walki spowodowały powrót litewskich rządów w osobie księcia Jerzego Narymuntowicza, przypieczętowanych układem z 1352 roku i kontynuowanych z przerwami do 1377 roku. Sytuację tę zmieniła zbrojna wyprawa polsko-węgierska, w efekcie której usunięto Narymuntowicza. Od 1378 roku król Ludwik Węgierski objął we władanie Ruś Czerwoną, którą w jego imieniu zarządzał książę Władysław Opolczyk (ibidem, 38). Zmianę tego układu spowodowała unia polsko-litewska z lat 1385–1386. Po objęciu władzy przez Władysława Jagiełłę ziemia chełmska wraz z Chełmem przeszła bezpośrednio pod jego zarząd i została tym samym trwale włączona do państwa polskiego.

Stan badań archeologicznych

Zainteresowanie historią i architekturą średniowiecznego Chełma, potwierdzone w źródłach pisanych, sięgało początków XVII wieku. Pierwsze opisy okolicznych starożytności wraz z legendami towarzyszącymi ich powstaniu sporządził Jakub Susza, biskup unicki i autor dzieła o cudownym obrazie Matki Boskiej Chełmskiej (Susza 1684; Gil 2006). Kolejny biskup, Metody Terlecki swoje zainteresowania badawcze skierował w stronę tajemniczych ruin zlokalizowanych opodal chełmskiej katedry. Odkrycie w ich obrębie dwóch pochówków szkieletowych pozwoliło mu zinterpretować owe mury, jako pozostałości świątyni chrześcijańskiej (Krasny 1997, 109–114). Wśród XIX-wiecznych miłośników starożytności zainteresowanych Chełmem i ziemią chełmską warto wymienić Mikołaja Stworzyńskiego, Kazimierza Stronczyńskiego oraz grupę rosyjskich badaczy – P. Batiuskowa, P. Revjakina, G. Chrusceviča, F. Gerbačevskiego (Bondarenko, Syluk 2003, 173).

Studia nad rozwojem przestrzennym Chełma podejmowano już w latach 50. i 60. XX wieku. Były to prace J. Kłoczowskiego (1958), który sformułował tezę o trzynastowiecznej genezie urbanistycznego układu miasta. Do analogicznych wniosków doszli również W. Zin i W. Grabski rekonstruując zasięg wczesnośredniowiecznego grodu i podgrodzia (1967a). Prekursorski charakter miało opracowanie B. Zimmera (1974) odtwarzające historię Chełma na podstawie źródeł pisanych.

Rozwój badań archeologicznych nastąpił dopiero w wieku XX. Do lat 90. prace koncentrowały się głównie na terenie Góry Katedralnej. Pierwsze badania w obrębie grodu książęcego przeprowadzili P. Pokryszkin i F. Korallów pomiędzy 1910 a 1912 (Buko 2005a, 243–248). Odślonięto wówczas prostokątny zarys murów identyfikowanych z rezydencją księcia Daniela Romanowicza (XIII w.) oraz relikty dwóch innych budowli – wieży (XI–XII w.?) i cerkwi (XIII w.) (Ryc. 2). Pozyskano również kamienne detale architekto-

niczne jak kapitele, bazy kolumn, elementy portalu (Ryc. 3). Na podstawie odkrytych konstrukcji drewnianych i ich relacji stratygraficznych z murami palatium sugerowano również istnienie starszego, zniszczonego grodu oraz miejsca plemiennego kultu (Rappoport 1954, 315–316). Kolejny etap badań archeologicznych przeprowadzono w latach 1966–1968 w ramach dużego przedsięwzięcia naukowego o charakterze interdyscyplinarnym, które realizował ośrodek krakowski (Politechnika Krakowska) i lubelski (UMCS) pod kierownictwem W. Zina i W. Grabskiego (1967a; 1967b). Badania skoncentrowano na terenie Wysokiej Górki i w wybranych rejonach Wzgórza Katedralnego. Ponownie odsłonięto i zbadano mury rezydencji oraz zarejestrowano umocnienia drewniane związane z fortyfikacją domniemanego grodu (por. Ryc. 2). Na podstawie stratygrafii murów stwierdzono, iż chronologicznie najmłodsze są relikty wieży datowanej monetą na czasy Kazimierza Wielkiego (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Podobnie jak wyniki badań poprzednich i te również nie zostały nigdy w pełni opublikowane. W latach 1967 i 1968 na terenie Chełma w obrębie Starego Miasta i Góry Katedralnej wykonano sieć odwiertów umożliwiających rozpoznanie struktury geologicznej tego obszaru (Dzieńkowski 2002).

Początek lat 90. przyniósł zasadniczą zmianę w lokalizacji, zasięgu oraz metodach „rozpoznania” archeologicznego. Przede wszystkim badania wykopaliskowe rozciągnięto na rejon Starego Miasta i przyległych dzielnic. Oprócz najefektywniejszych naukowo badań wykopaliskowych, stosowano zgodnie z konserwatorskimi wytycznymi badania w formie nadzorów archeologicznych, umożliwiających obserwację nawarstwień w wielometrowych wykopach liniowych pod instalacje. Wykonano również badania powierzchniowe metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski. Prace badawcze prowadziły instytucje (Muzeum Ziemi Chełmskiej, Instytut Archeologii i Etnologii PAN) oraz firmy prywatne. W efekcie nastąpił ogromny przyrost danych potwierdzających znaczący rozwój osadnictwa. Prezentację wyników ograniczono do najważniejszych (Ryc. 4).

Ogromne znaczenie miały badania prowadzone w latach 1991, 1993 i 1994 przy ulicy Lubelskiej 14–20 przez archeologów z Muzeum Chełmskiego. Zarejestrowane wówczas obiekty i nawarstwienia potwierdziły tezę o istnieniu w tym rejonie wczesnośredniowiecznego podgrodzia (Ruszkowska 1992). Kolejnym odkryciem było zlokalizowanie przez S. Gołuba osady podgrodzowej przy ul. S. Czarnieckiego rozciągającej się na północny wschód od Starego Miasta. Prace na stanowisku prowadzone od 1995 roku były kontynuowane przez następne 6 lat i pozwoliły w przybliżeniu określić jej zasięg w kierunku wschodnim i północnym oraz rozpoznać układ i rodzaj zabudowy (Gołub, Dzieńkowski 2002). Łącznie udokumentowano ponad 500 obiektów różnych kategorii – mieszkalnych (półziemianki i budynki naziemne), gospodarczych (składy, piwniczki), produkcyjno-rzemieślniczych (kuźnie), grupujących się w obrębie posesji oddzielanych drewnianymi ogrodzeniami (ibidem, 59).

W latach 1994–1997 objęto badaniami staromiejskie centrum w obrębie ulic Św. Mikołaja, Szkolnej, Krzywej i Lubelskiej (Gołub 1996, 1997; Mazurek

1997) (por. Ryc. 4). Liczne relikty zabudowy mieszkalnej odkryto w postaci budynków naziemnych i półziemianek o powierzchniach użytkowych 10–20 m² (ul. Krzywa, Św. Mikołaja, Lubelska 5–7). Warsztaty rzemieślnicze zlokalizowano przy ul. Św. Mikołaja i Pl. Łuczковского (obróbka kości i rogu), ul. Krzywej (metalurgiczne) i Lubelskiej (piec garncarski?). Nowym elementem było zlokalizowanie i przebadanie w latach 1999–2002 średniowiecznego cmentarza szkieletowego przy Placu E. Łuczковского i ul. Szkolnej, którego najstarszy poziom grobów jest datowany na wiek XIII (Dzieńkowski, Gołub 2000). Kolejne, istotne dane wniosły badania umocnień książęcego grodu na Wysokiej Górcie i otaczającej fosy, które przeprowadzono w 2000 i 2001 roku. Prace zrealizowane na stoku „kopca” miały niewielki zakres, ale ich wyniki wykazały, co najmniej dwie fazy użytkowania założenia. Pierwsza była związana z budową założenia murowanego, druga z rozbudową i wzniesieniem umocnień drewniano-ziemnych (Buko 2005b, 74 i n.).

W latach 2002 i 2003 wykonano badania wykopaliskowe przy ul. Lubelskiej 5–7, gdzie uchwycono relikty wczesnośredniowiecznej zabudowy mieszkalnej. Ważne ustalenia dotyczyły ziemnego nasypu przy ulicy J. Młodowskiej zinterpretowanego, jako rozsypisko wału obronnego otaczającego średniowieczne podgrodzie (Ruszkowska, Mazurek 2002). W ostatnich latach (2005–2007) nowe dane o zasięgu osadnictwa z XIII wieku przyniosły badania i nadzory archeologiczne prowadzone przy ul. Pocztowej 54, Mickiewicza 41 i Zamojskiej. Pozwoliły one rozszerzyć jego zasięg w kierunku północnym, co wskazywałoby na kontynuację osadnictwa wzdłuż doliny rzeki Uherki. Niezwykle ważnego odkrycia dokonano w 2008 roku przy ul. J. Młodowskiej 12a, gdzie natrafiono na dobrze czytelne negatywy umocnień drewnianego wału o chronologii XIII–XIV wiecznej (Dzieńkowski 2010a, 13).

Osadnictwo przed XIII wiekiem

Występowanie osadnictwa poprzedzającego powstanie wczesnomiejskiego założenia (przed XIII wiekiem) pozostaje na obecnym etapie badań kwestią niejasną. Nie odkryto jak dotąd, pewnie datowanych obiektów wskazujących na wcześniejsze zasiedlenie terenu. W warstwach użytkowych wystąpiły nieliczne materiały ruchome na złożu wtórnym (ceramika naczyniowa oraz kabłączki skroniowe), których chronologia może odnosić się do wieku XI–XII. Zabytki te w niewielkiej liczbie pozyskano z Góry Katedralnej oraz rejonu dawnego podgrodzia (ul. Lubelska, ul. Krzywa) (Dzieńkowski 2010b, 153). Z dwóch obiektów z ul. Krzywej wydobyto drobne ułamki naczyń glinianych (brzuśce) z grubszą domieszką średnioziarnistego tłucznia. Natomiast z zasypania fosy okalającej Wysoką Górkę pozyskano 3 fragmenty w tym 1 wylew naczynia obtaczanego. Użyty surowiec, domieszka schudająca oraz mniej zaawansowana technologia ich wytworzenia podkreślały wyraźną odmienność w stosunku do ceramiki XII–XIII-wiecznej. Jednak już datowanie kabłączków skroniowych na wiek XI–XII wydaje się mniej praw-

dopodobne ze względu na ich długoczasowe występowanie, aż po początek XIV wieku (Kóčka-Krenz 1993, 48).

Wobec dużego zakresu rozpoznania wczesnośredniowiecznego osadnictwa w Chełmie i towarzyszącej temu małej ilości zabytków, tzw. „przeddanielowskich” wydaje się, iż osadnictwo XI–XII-wieczne występowało w niewielkiej skali i najpewniej jego ślady zostały zupełnie zniszczone. Obecność starszego osadnictwa w rejonie „chełmskim” potwierdzają źródła historyczne (*Kronika halicko-wołyńska*), gdzie w opisach dotyczących działań księcia Daniela znajdowały się uwagi o zamieszkujących okolice „*tuziemcach*” (Szczygieł 1996, 29).

Gród książęcy

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat badań Wysokiej Górki pozyskano wiele danych na temat wzniesionej tu zabudowy monumentalnej, stratyfikacji osadniczej i budowy geologicznej wzgórza. Ciągłe jest to jednak zbyt mało informacji, aby odtworzyć pełną historię zdarzeń. Niewyjaśnione pozostają początki zasiedlenia wzgórza oraz kwestie jego pierwotnej topografii, która w wyniku wielowiekowego użytkowania uległa dużym przekształceniom (Rappoport 1954, 316, 321; Gurba, Kutylowska 1970, 239; Ruszkowska 2000). Duże problemy związane są z rozpoznaniem struktury geologicznej Wysokiej Górki. Analiza odwiertów wykonanych w latach 30. i w końcu lat 60. wskazuje na istnienie 5–7 m nasypu (Kunz 1937; Nawrocki 1968). Nadkład warstw rumowiskowych, głównie rumoszu kredowo-glaukonitytowego nad skałą kredową świadczy o intensywnym użytkowaniu wzgórza i dużych działaniach budowlanych. Dane z odwiertów potwierdziły także hipotezę o wyższej pozycji hipsometrycznej północnego rejonu wzgórza, górującego o około 3 do 5 m nad jego pozostałą częścią. W kontekście geologii wzgórza nie wyjaśniona pozostaje kwestia występowania złóż piaskowca glaukonitytowego użytego do budowy murów. Nie można wykluczyć jego obecności na terenie Wzgórza Katedralnego, co sugerują badania przedwojenne i odsłonięcia surowca na południowym skłonie pagóra (Dzieńkowski 2010b, 155). Również odkrycie piaskowca w rejonie wzgórza Stawska Góra odległego o około 10 km może wskazywać miejsce, skąd był pozyskiwany na cele budowlane (Bargieł, Zakościelna 1988).

Najwięcej źródeł archeologicznych, architektonicznych i historycznych pozyskano na temat rezydencji książęcej i jej najbliższego otoczenia. Założenie określane w literaturze przedmiotu jako pałac, palatium lub gród, było usytuowane w najwyższej położonej części wzgórza Katedralnego i zajmowało powierzchnię około 0,16 ha. Obszar przylegający o powierzchni około 2 ha stanowił jego najbliższe zaplecze z wydzieloną częścią sakralną.

Zabudowę monumentalną Wysokiej Górki badano w ramach dużych prac prowadzonych u progu XX wieku i w latach 60. Na interpretację odkryć wpłynęły w dużym stopniu wzmianki źródłowe zawarte w *Kronice halicko-*

-wołyńskiej i opisujące początki Chełma. Według autora *Kroniki* pierwsze działania budowlane związane były ze wzniesieniem małego gródka, a następnie dużego, obronnego założenia.

„Як імнується се місце”. I вони сказали: „Холм йому ім'я. I, уподобавши місце те надумав він що поставить на ньому невелий городок. Вин дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту що спорудить на честь його церкву. I поствив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.” (Machnowiec 1990, 418). („Jak nazywa się to miejsce?” I oni odpowiedzieli: „Chołm jest jego imię”. I upodobawszy sobie miejsce to zamyślił, że postawi na nim niewielki gródek. Dał obietnicę Bogu i świętemu Janowi Złotoustemu, że wzniesie na jego cześć cerkiew. I postawił on niewielki gródek, i zobaczywszy, iż Bóg mu sprzyja, a święty Jan mu pomaga, wznosił inny gród, którego Tatarzy nie mogli zdobyć, gdy Batu-chan całą Ziemię Ruską zwojował. Wtedy i cerkiew Św. Trójcy zapalona była i znowu była zbudowana”) (kompilacja tłumaczenia: za R. Szczygieł 1996 i wg T. Dzieńkowskiego).

Dotychczasowe badania archeologiczne odsłoniły nagromadzenie wielofazowej architektury murowanej otoczonej fortyfikacjami: 1) prostokątna budowla o wymiarach 22 x 38 m wzniesiona z ciosów piaskowca glaukonitytowego i opoki z zachowanymi murami fundamentowymi i częścią nadziemną do wysokości około 3 m; 2) budowla zwana wieżą lub studnią odkryta w obrębie tychże murów; 3) budowla czworokątna – wieża; 4) fragmenty posadzki, pilastrów i detali identyfikowanych z pozostałościami cerkwi Św. Jana; 5) drewniano-ziemne wały; 6) fragmenty fosy otaczającej gród (Rapport 1954; Gurba, Kutylowska 1970; Dzieńkowski 2010b) (Ryc. 5).

Mur prostokątnej budowli (budynek? dziedziniec?) (por. Ryc. 5: 1) wzniesiono z ciosów piaskowca glaukonitytowego w układzie „opus emplectum” o szerokości 2 m przy około 4 m zachowanej wysokości (Dzieńkowski 2002, 80–81). Ciosy o wymiarach ok. 20 x 30 x 40–50 cm miały na powierzchni wyraźne ślady ociosowywania i wyrównywania (Ryc. 6). Mury „zamykały” powierzchnię około 836 m², jednak nie odkryto podziałów wewnętrznych wskazujących jednoznacznie na funkcję budynku. Pomimo rysujących się niejasności w interpretacji przyjęto, iż jest to budowla pałacowa (Rapport 1954, 322; Gurba, Kutylowska 1970, 237). Dobry stan zachowania murów sugerował ich długie funkcjonowanie, a następnie zasypanie ziemią, w wyniku czego uformował się sztuczny „kopiec”.

Nieokreślona chronologicznie i funkcjonalnie pozostaje budowla usytuowana wewnątrz murów rezydencji i interpretowana przez P. Pokryszkina jako wieża lub studnia (por. Ryc. 5: 2) (Rapport 1954, 320). Obiekt w planie prostokątny o wymiarach około 5–6 x 6,5 m był wewnątrz owalny i miał średnicę do 3 m. Wzniesiono go z płaskich piaskowców i ciosów zielonego piaskowca na zaprawie wapiennej, a spąg muru odsłonięto na głębokości 4 m. W warstwach gruzowiskowych oraz w murze znaleziono fragmenty

detali architektonicznych (ibidem, 320). Podczas badań z lat 60. odsłonięto jedynie fragmenty tej budowli, która nie została wówczas zinterpretowana (Gurba, Kutylowska 1970, 234).

Szczegółowych badań wymaga kolejna budowla określana jako wieża (por. Ryc. 5: 3). Na jej fragmenty zlokalizowane w pobliżu absydy XIX-wiecznej cerkwi mógł trafić już P. Pokryszkin (Rappoport 1954, 316, 321). Pełny narys budowli został odsłonięty w trakcie badań z lat 60. Mury prostokątne lub kwadratowe w planie o boku około 12 m odkryto pod kopcem usypanym w miejscu cerkwi Cyryla i Metodego zburzonej w 1918 roku (Gurba, Kutylowska 1970, 233). Miały one szerokość 1,8 m i zostały wykonane z kamienia piaskowca z wkładkami glaukonitytu i cegły palcówki. Według J. Gurby i I. Kutylowskiej (1970, 233) budowla w typie wieży została nabudowana na mur pałacu niszcząc go. Tym samym uznano ją za chronologicznie młodszą i na podstawie zabytków ruchomych – półgrosza Kazimierza Wielkiego, określono jej czas powstania na wiek XIV (ibidem, 240).

W części północno-wschodniej założenia, zarówno P. Pokryszkin (Rappoport 1954) jak i kolejni badacze – W. Zin, W. Grabski i J. Gurba (Gurba, Kutylowska 1970), rozpoznali mury, które zinterpretowali jako relikty cerkwi-kaplicy Św. Jana (por. Ryc. 5: 4). Wskazywały na to odsłonięte elementy architektoniczne jak filar, pilastry oraz kamienna posadzka i znajdowane spieczone kawałki ołowiu i miedzi pochodzące najpewniej z metalowej podłogi cerkwi strawionej ogniem. Jednak badania wykopaliskowe nie rozstrzygnęły tej kwestii ostatecznie, gdyż nie odsłonięto narysu świątyni (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Z wystrojem cerkwi łączono odkrycie około 100 fragmentów detali architektonicznych, które niestety zaginęły i nie zostały poddane ponownej analizie stylistycznej. Zdjęcia detali publikowane przez P. A. Rappoport (1954) i znajdujące się AIIMK RAN w Sankt Petersburgu (por. Ryc. 3), według większości badaczy wskazują na związki z architekturą kamienną wczesnośredniowiecznej Rusi (ibidem, 318).

Wyniki badań z początku XX wieku jak i lat 60. potwierdzają, iż założenie było otoczone drewnianymi umocnieniami (por. Ryc. 5: 5). Według zapisów z dziennika badań (Kutylowska 1966) relikty wału drewniano-ziemnego odsłonięto w kilku wykopach usytuowanych od strony SW, SE i N założenia. Nowe dane w tym zakresie przyniosły badania z 2001 roku (por. Ryc. 6). Po blisko 30 latach ponownie odsłonięto fragment kamiennego muru pałacu posadowionego na bryłach glaukonitytu, stanowiących prawdopodobnie naturalne podłoże (Buko 2005b). Stwierdzono także, iż do wybudowanej ściany budowli z fazy 1 dostawiono drewniano-ziemno-kamienne umocnienia obronne (faza 2) (Ryc. 7). Konstrukcje drewniane zalegały wzdłuż i w poprzek tworząc najpewniej skrzynię. Konstrukcja miała szerokość około 4 m, natomiast jej długości nie uchwycono. Wyróżniono 4–5 poziomów spalonego drewna o łącznej wysokości 1 m. Wewnątrz skrzyni znajdował się gruz kredowy drobnej i średniej wielkości. Konstrukcja spoczywała na intencjonalnie uformowanym nasypie, składającym się z rumoszu glaukonitowego i wapiennego, który pochodził z okresu budowy założenia.

Badania z lat 2000–2001 dotyczyły także fosy zlokalizowanej u podnóża grodu od strony północnej, wschodniej i zachodniej (Dzieńkowski 2010b, 161). W wyniku odwiertów i prac archeologicznych stwierdzono, iż obiekt miał do 15–20 m szerokości (por. Ryc. 5: 6). Fosę wykuto w kredowej skale do głębokości 4–5 m. Jej przebieg od strony północnej i wschodniej potwierdzają wyniki wierceń z otworów nr 17g – 3 m nasypu; nr 19g – 4,2 m; nr 18g – 3,9 m (Nawrocki 1968). Interesujące dane uzyskano również od strony zachodniej Góry Katedralnej, gdzie w otworze nr 2g zarejestrowano 8 m nasypu, a w nr 3g 2,1 m nasypu, co można interpretować jako głębokie obniżenie (fosa?). Niestety uchwycone zasięgi nie pozwalają na określenie jej pełnego przebiegu (Ryc. 8). Mając jednak na uwadze książęcy status siedziby i konieczność jej fortyfikowania wydaje się, iż zarówno założenie rezydencjalne było otoczone fosą, jak i najbliższe otoczenie z częścią sakralną. Świadczyłyby o tym dane z wierceń wykonanych dookoła bazyliki, gdzie stwierdzono od 2 do 3 m nasypu. W kontekście rozważań o systemie obronnym grodu warto wspomnieć hipotezę Karola Natkańskiego o identyfikacji z relikdami wału nasypu ziemnego z terenu cmentarza prawosławnego, usytuowanego w północno-wschodniej części Wzgórza. Kolejnym elementem związanym z zapleczem grodu były badania studni z kamienną cembrowiną, które jednakże nie wyjaśniły, czy jej powstanie można odnieść do okresu wczesnośredniowiecznego (Natkański 1997, 383–391).

Dalszych weryfikacji archeologicznych, architektonicznych i historycznych wymagają kwestie związane z lokalizacją cerkwi Bogurodzicy, Kosmy i Damiana oraz Św. Trójcy, wzmiankowanych w *Kronice halicko-wołyńskiej*. Soborowa cerkiew Bogurodzicy jest obecnie sytuowana w miejscu istniejącej bazyliki. W XIII wieku była ona nekropolą książąt z linii wołyńskich Izjasławowiczów–Mścisławowiczów (Dąbrowski 2010, 87). Pogrzebano tu księcia Daniela Romanowicza, jego synów Romana i Szwarna oraz Michała Juriewicza (ibidem, 87). Z wystroju cerkwi Bogurodzicy najpewniej pochodziła ikona Matki Boskiej (nazywana Chełmską), którą odnaleziono w 2000 roku w Muzeum w Łucku (Ukraina) (Stefański 1996; Aleksandrovič 2001; Zięba 2005). Wyniki badań laboratoryjnych i analiz chronologiczno-stylistycznych wskazują na jej powstanie w XII wieku w Konstantynopolu (Aleksandrovič 2001, 4). Zapewne została przywieziona do cerkwi katedralnej w Chełmie przez księcia Daniela Romanowicza (Stefański 1996, 278). Ikona była i nadal jest przedmiotem kultu religijnego, którego początki J. Susza (1684) odnosił do czasów Włodzimierza Wielkiego. Jego ogromny rozwój zainicjował powstanie pomiędzy XVI a XIX wiekiem kilkunastu obrazów wzorowanych na ikonie M. B. Chełmskiej. Lokalizacja pozostałych dwóch cerkwi nie została ustalona. Najpewniej wybudowano je na terenie podgrodzia.

Analizę formy książęcej rezydencji jak i organizacji przestrzennej grodu oraz ustalenie stratygrafii i chronologii uniemożliwia niepełny i słaby jakościowo zespół danych pochodzących zarówno z badań z lat 1910–1912 jak i 1966–1968 (Rappoport 1954; Gurba, Kutyłowska 1970). Sytuacja ta pozwala jedynie na formułowanie kolejnych pytań badawczych, do których odpowiedzi

należy poszukiwać poprzez prace archeologiczne. Zasadnicze pytania dotyczą budowli z zielonego kamienia. Czy odsłonięty prostokątny narys murów wykonanych w technice ciosowej może być uznany za założenie pałacowe? Jego duża powierzchnia użytkowa (836 m²), brak podziałów wewnętrznych, czy śladów ogrzewania stawiają tę tezę pod znakiem zapytania. P. A. Rappoport (1954, 319) wspomina dosyć zdawkowo o śladach posadzki z kamienia białego i zielonego na zaprawie wapiennej. Zastanawia również posadowienie murów na niestabilnych warstwach nasypowych wykluczających nadbudowę w postaci piętra. Kolejne niejasności wiążą się z budowlą „wkomponowaną” w północny mur pałacu. Brak jednoznacznych danych o wzajemnych relacjach stratygraficznych obu budowli, każe ponownie zastanowić się nad jej powstaniem i związkami z pałacem. Zwraca uwagę odmienny materiał użyty do budowy wieży w postaci piaskowca trzeciorzędowego i sporadycznie występującej cegły palcówki (Gurba, Kutyłowska 1970, 233). Niewątpliwe jest także podobieństwo konstrukcyjne obiektu z wieżą w Chełmie-Bielawinie czytelne w planie, użytym materiale i wymiarach (Dzieńkowski 2010b, 170).

Podobne wątpliwości interpretacyjne wiążą się z relikdami budowli usytuowanej w centrum założenia i roboczo nazywanej wieżą lub studnią (Rappoport 1954, 320). Do jej budowy użyto piaskowca „szarego” i w niewielkiej ilości zielonego. Stopę fundamentu budowli odsłonięto na głębokości około 4 m, analogicznie jak pałacu. Podobieństwa te mogą skłaniać do wniosku o zbliżonej chronologii obu budowli, choć wykonano je w odmiennej technice i z różnych surowców.

Podstawowym elementem zespołu książęcego w Chełmie była część rezydencjalna przeznaczona na siedzibę władcy. W literaturze przedmiotu kamienne założenie opisywano najczęściej terminem palatium definiowanym jako budowla pałacowa wraz z towarzyszącą kaplicą (por. Pianowski 1994; Rodzińska-Chorąży 2009, 301). Na ile jednak porównanie to jest adekwatne w przypadku Chełma, trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Wynika to z niepełnego zakresu danych oraz ze względu na niedostateczny stan badań nad XIII-wiecznymi rezydencjami zarówno w Polsce jak i na Rusi (por. Ratič 1974; Rappoport 1975; Pianowski 1994; Kubica 1996; Karolak 2002, 111–112; Liwoch 2003). W Polsce późnoromańska architektura „korzystała” już głównie z materiału ceglanego, a przykłady XIII-wiecznych rezydencji znane z Legnicy, czy Wrocławia nie stanowią dobrych analogii formalnych czy warsztatowych (por. Pianowski 1994). Na Rusi relikty prostokątnych „dworców” odkryto w Kijowie, Czernihowie, Perejaśławiu Chmielnickim, Smoleńsku oraz Dźwinogrodzie, jednak ich chronologia odnoszona jest do okresu XI–XII wieku (Rappoport 1975, 112 i n.). W powyższym kontekście warto przytoczyć uwagi badaczy rosyjskich i ukraińskich – P. A. Rappoporta (1952, 1967) i V. M. Petryka (2003), według których w 1. połowie XIII wieku na Rusi pojawił się nowy typ fortyfikacji, tzw. jednowieżowych fortec (Petryk 2003, 124). Głównym elementem obronnym założeń rezydencjalnych stały się wówczas baszty-donżony (stołpy), które lokowano w pobliżu wrót wjazdowych lub na dziedzińcach (ibidem, 124). Zmiany te wynikały z potrze-

by dostosowania obrony założeń do sztuki wojennej i chronienia się przed ostrzałem w murowanych fortcach-zamkach. System ów stał się podwaliną późnośredniowiecznego zamku (ibidem, 124).

Większość badaczy przychyła się do stanowiska, iż monumentalna zabudowa grodu chełmskiego nawiązuje do architektury wczesnośredniowiecznej Rusi (Rappoport 1954; Gurba, Kutylowska 1970). Mocno akcentowana jest także kwestia inspiracji zachodnimi wpływami (Smorąg Różycka 1999; Dzieńkowski 2010b, 171). Elementy, które by na to wskazywały wiążą się z formą założenia, kamiennym materiałem użytym do budowy i dekoracyjnością detali architektonicznych oraz analizą opisu świątyni z *Kroniki* (Rappoport 1954, 318; Smorąg Różycka 1999; Brykowska 2002). Według badaczy polskich, ukraińskich jak i rosyjskich, architektura siedziby książęcej, a od 1253 roku królewskiej łączyła elementy sztuki romańskiej z rusko-bizantyńską, co było motywem przewodnim, tzw. szkoły halickiej (por. Ioannisjan 1966; 2005; Komeč 1987; Mohytyč, Mohytyč 1990; Kubica-Kabacińska 2010; Terskij 2010). Upatrywano jej genezę w wymianie arteli budowniczych czemu sprzyjały liczne kontakty polityczne i koligacje dynastyczne Romanowiczów. Wzmacniano te relacje poprzez zawieranie małżeństw pomiędzy książęcymi rodami Rusi, Polski i Węgier. Stałym elementem były częste pobyty na dworach królewskich sąsiadujących krajów, a w przypadku księcia Daniela wychowanie w środowisku węgierskiej arystokracji oraz kontakty z dworem krakowskim Leszka Białego (Bartnicki 2005; Dąbrowski 2009; Nagirnyj 2011).

Chronologia rezydencji chełmskiej jest oparta na analizach architektonicznych i historycznych. Szczególnie te ostatnie źródła pozwalają zawęzić początki budowy założenia do lat 30. XIII wieku (Szczygieł 1996; Baran 2005a; 2005b). W dużo mniejszym stopniu pomocna jest archeologia, gdyż pozyskane materiały ruchome mają szerokie datowanie pomiędzy XII a XIV wiekiem (Ryc. 9). Ponieważ budowa i funkcjonowanie założenia było działaniem wieloetapowym pozytywnym skutkiem ostatnich prac terenowych z 2001 roku jest wydzielenie dwóch faz stratygraficznych. Faza 1 łączyła się z dużą akcją budowlaną i wzniesieniem kamiennej rezydencji, a więc można ją odnieść do lat 30. XIII wieku. Faza 2 wiązała się z dobudową wałów drewniano-ziemnych. Etap ten wydzielał się jako młodszy stratygraficznie, ale wobec braku datowników i zapewne niezbyt długiej przerwy pomiędzy fazami trudno sprecyzować jej chronologię (Buko 2005b). Przymuszalnie można ją odnieść do końca lat 50. XIII wieku, kiedy w *Kronice halicko-wołyńskiej* podano informacje o pożarze Chełma w 1256 r. Po tym wydarzeniu nastąpiła odbudowa cerkwi i pałacu (?) oraz zapewne mogło dojść do wzmocnienia rezydencji poprzez budowę nowych wałów (Dzieńkowski 2010b, 172).

Niedostatki danych oraz pojawiające się kolejne, istotne wątki uwidaczniają potrzebę ponownego podjęcia badań nad zespołem chełmskim jednak w znacznie poszerzonym, multidyscyplinarnym zakresie uwzględniającym zarówno archeologię, historię, architekturę oraz historię sztuki i architektury. W lipcu 2010 roku Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie pod kierunkiem A. Buko podjął kompleksowe interdyscyplinarne badania założenia

rezydencjalnego na terenie Wysokiej Górki w ramach Projektu Badawczego Własnego (autor artykułu jest wykonawcą badań archeologicznych). Celem badań jest weryfikacja ustaleń poprzedników oraz uzyskanie odpowiedzi na temat funkcji i chronologii zabudowy, jej rozwarstwienia i cech architektonicznych oraz kontekstu historycznego i środowiskowego. Wstępne wyniki prac archeologicznych wskazują na istnienie kilku faz budowy wiążących się ze wzniesieniem drewnianego gródka (?), a następnie dużą akcją budowlaną podwyższenia terenu i wybudowania rezydencji wraz z obronnym dziedzińcem (?), cerkwią i wieżą. W drugim etapie nastąpiła rozbudowa założenia w kierunku północnym oraz zmiana jego organizacji przestrzennej. Prace będą kontynuowane do 2013 roku.

Cmentarz grodowy (?)

Nierozpoznanym elementem zespołu pozostaje cmentarz szkieletowy odkryty w trakcie nadzorów archeologicznych z lat 1983–1984 w pobliżu dzisiejszej bazyliki. Według informacji przekazanej przez autorkę nadzorów – Urszulę Ruszkowską, zarejestrowano w tym rejonie wielowarstwowy układ stratygraficzny z czytelnymi zarysami jam grobowych (około 30 grobów?) oraz dużą ilością zabytków ruchomych. Wystąpiły również zarysy jam osadowych z ceramiką wczesnośredniowieczną.

Odkrycie cmentarza z najstarszą fazą pochówków datowaną na wiek XIII potwierdzałoby istnienie w tym miejscu świątyni, łączonej najpewniej z soborową cerkwią wymienianą w źródłach historycznych.

Zaplecze grodu książęcego

Południowa i wschodnia część Wzgórza Katedralnego sąsiadująca z Wysoką Górką (gdzie usytuowano założenie książęce), nie została objęta szerszym zakresem prac wykopaliskowych. Przeprowadzono tu jedynie niewielkie badania w rejonie budynku, tzw. organistówki oraz obserwacje w wykopach liniowych pod instalacje (Dzieńkowski 2002). Na pozostałości jam osadowych z ceramiką z XII–XIII wieku natrafiono podczas nadzorów z 1983 r. w wykopie przecinającym wjazd na Górę Katedralną (inf. U. Ruszkowskiej). W wykopach poprowadzonych wzdłuż bazyliki zarejestrowano mięjsze warstwy użytkowe oraz zebrano duże ilości ceramiki świadczącej o intensywnym osadnictwie. Pojedyncze obiekty udokumentowano na południowym stoku wzgórza, gdzie odkryto półziemiankę (?) oraz jamę gospodarczą z materiałem XIII-wiecznym. Nie zarejestrowano śladów osadnictwa na stoku wschodnim pagóra (Bronicki 2005). Ważne dane na temat wczesnośredniowiecznego zasiedlenia tej części wzgórza pozyskano z badań prowadzonych przy ulicy Lubelskiej 5–7. Odkryto mięjsze nawarstwienia oraz obiekty osadnicze w obrębie, których wystąpiły liczne fragmenty naczyń szklanych (mis i dzbanów) z XIII–XIV wieku użytkowane głównie przez bogatsze warstwy

społeczności. Wśród zabytków ruchomych pozyskano enkolpion, będący rzadkim znaleziskiem związanym ze sferą sacrum, który wydatowano na XII–XIII wiek (Ryc. 10).

Prawie 2-hektarowa przestrzeń otaczająca założenie książęce była najpewniej obszarem wydzielonym i zamkniętym umocnieniami. Ślady fortyfikacji, poza fosą, nie zachowały się zniszczone w wyniku późniejszego użytkowania terenu. Duże zmiany pierwotnej topografii wzgórza zarejestrowano w górnym biegu ulicy Lubelskiej oraz Św. Mikołaja, gdzie narastwienia zostały zniwelowane. Na terenie „przyksiążęcym”, w miejscu obecnej bazyliki, lokalizowana jest soborowa cerkiew Bogurodzicy wraz z cmentarzem oraz siedziba biskupa. Jednakże relikty tych budowli nie zostały dotąd odkryte (Ryc. 11).

Podgrodzie

Wczesnośredniowieczne podgrodzie objęło szczyt i głównie północny stok pagóra kredowego zajmując powierzchnię około 3,5 ha (por. Ryc. 4). Na podstawie badań archeologicznych jego zasięg można wyznaczyć ulicami: Św. Mikołaja, Lubelską, Szkolną, Krzywą, M. Kopernika, Placem E. Łuczковского.

Umocnienia

Podgrodzie było otoczone umocnieniami obronnymi w postaci wału drewniano-ziemnego, którego relikty zarejestrowano wzdłuż ul. J. Młodowskiej. Fosę odkrytą przy ulicy Krzywej i Pl. E. Łuczковского. Głównym elementem fortyfikacji były 2-metrowej szerokości konstrukcje drewniane składające się z trzech lub czterech rzędów belek wzmacnianych od wewnątrz i zewnątrz kołkami i słupami o średnicach 0,3–0,5 m (Dzieńkowski, Gołub 2008) (Ryc. 12). Belki układano w odstępach co 0,2–0,4 m, a ich przebieg uchwycono na długości 14 m. Konstrukcję drewnianą zabezpieczano nasypem ziemnym obecnie zniwelowanym. Szerokość umocnień można szacować na około 3–4 m. Fortyfikacja była posadowiona na stoku pagóra, w miejscu gdzie dzisiaj uformowała się stroma skarpa. Na relikty wału (?) natrafiono również we wschodniej części ul. J. Młodowskiej (Ruszkowska, Mazurek 2002). Zinterpretowano w ten sposób nasyp ziemny o przekroju trapezowym z pozostałościami spalenizny, który został usypany na zboczu wzgórza. Jego przebieg jest zbieżny z lokalizacją wału przy ul. J. Młodowskiej 12A i zasięgiem wczesnośredniowiecznego osadnictwa, co pozwala wyznaczyć północną granicę podgrodzia.

Dodatkowym wzmocnieniem obronności podgrodzia była fosa, której fragment odkryto przy ulicy Krzywej w postaci rowu o szerokości 3 m i głębokości około 1,5 m (Mazurek *et al.* 1997). Zarejestrowane na krawędzi przekopu dwa negatywy słupów oraz ślady spalenizny w jego zasypisku wskazują na wzmocnienie drewnianym ostrokołem (?). Pozyskane materiały datują funkcjonowanie obiektu na wiek XIII.

Wał i fosa tworzyły stabilny system fortyfikacji, którego hipotetyczny przebieg na podstawie ukształtowania terenu i zasięgu osadnictwa można wyznaczyć ulicami Przechodnią i Uściługą oraz pomiędzy Św. Mikołajem a Górą Katedralną (por. Ryc. 4). Typ konstrukcji, uchwycone relacje stratygraficzne i występujące materiały ruchome datują umocnienia na okres wczesnośredniowieczny.

Zabudowa

Budownictwo mieszkalne oraz gospodarcze i rzemieślnicze na terenie podgrodzia zarejestrowano w rejonie ograniczonym ulicami: Św. Mikołaja, Lubelską, Szkolną, Krzywą, M. Kopernika, Placem E. Łuczковского. Odkryto tam budynki naziemne i półziemianki (ul. Krzywa 37 – ob. 58, 64, chata 1), (ul. Lubelska 14–20 – ob. 1, 4, 6), (ul. Św. Mikołaja 4 – ob. 40), jamy gospodarcze (jama gruszkowata przy ul. Krzywej – ob. 8 oraz przy ul. Lubelskiej), zbiornik na wodę (ul. Krzywa, Św. Mikołaja – ob. 8), obiekty produkcyjne (warsztat rogowniczy, metalurgiczny, piec garncarski?; ul. Św. Mikołaja, Krzywa, Lubelska 11–13, Plac E. Łuczковского) (por. Ryc. 4). Duże nagromadzenie zabudowy mieszkalnej udokumentowano przy ul. Lubelskiej 14–20 (Dziękowski 2010b, 179). Odkryto 3 półziemianki i 7 jam gospodarczych. Półziemianki były prostokątne w planie i zagłębione od 0,5 do 1 m z reliktaami paleniska kamiennego usytuowanego w północno-zachodnim narożniku. Obiekty gospodarcze występowały w pobliżu budynków mieszkalnych. Zarejestrowany układ półziemianek usytuowanych względem siebie w odległości około 5–6 m najpewniej tworzył z obiektami gospodarczymi uporządkowaną zabudowę może zgrupowaną w oddzielne posesje (?).

Koncentrację obiektów XIII-wiecznych zarejestrowano podczas badań prowadzonych przy ul. Lubelskiej 11–13 (Mazurek 1997). W północnej części działek obiekty zostały zniszczone przez zabudowę, a ich relikty odkryto jedynie w rejonie południowym. Określono zasięg warstwy kulturowej oraz zbadano 6 obiektów gospodarczych. Pozostałościami działalności rzemieślniczej mogły być relikty pieca wolnostojącego (ob. 3) z zachowanym dnem wyłożonym potłuczonymi naczyniami, skąd pozyskano fragmenty szklanych bransolet (ibidem, 167). W pobliżu odkryto kolejne dwa obiekty (nr 5 i 7) o funkcji magazynowej (?). Pozostałe obiekty nr 10–12 użytkowano jako jamy gospodarcze. Na relikw półziemianki natrafiono być może we wkopie kanalizacyjnym, ale potwierdzenie tego wymaga dodatkowych badań (ibidem, 168) (Ryc. 13: A).

Pomimo fragmentarycznych danych zlokalizowanie wczesnośredniowiecznych obiektów w tej części miasta rozszerzyło zasięg podgrodzia w kierunku południowym. Koncentrowały się tu głównie jamy o charakterze gospodarczym stanowiące zaplecze posesji (?). Niewykluczone, że zabudowa mieszkalna występowała w zniszczonej obecnie części północnej. Materiały ruchome w postaci ceramiki naczyniowej zdobionej pobiałką oraz różnokolorowych bransolet szklanych zostały pozyskane z warstwy kulturowej jak i zasypisk obiektów (Ryc. 13: B). Ich chronologię można odnieść do XII–XIII wieku.

Duże prace wykopaliskowe na terenie podgrodzia przeprowadzono w latach 1994–1995 i 1997–1998 w obrębie ulic Krzywej, Szkolnej i Św. Mikołaja (Gołub 1997). Przy ul. Krzywej 32–34 udokumentowano 7 jam gospodarczych i zbiornik na wodę deszczową (ob. 8). U zbiegu ulic Krzywej, Szkolnej i Św. Mikołaja odkryto 3 półziemianki z relikdami słupowej konstrukcji drewnianej oraz budynek murowany (?) (Gołub 1997, 85). Lokalizacja zabudowy według S. Gołuba (1997, 85) wskazywała na planowy układ wzdłuż linii N-S. Obiekt związany z działalnością rzemieślniczą, być może metalurga-złotnika, odsłonięto w postaci trzech, połączonych funkcjonalnie jam, skąd pozyskano matrycę do wyrobu ozdób, tzw. kołtów, pierścionek z brązu, formę do odlewania i blaszki z metali kolorowych (por. Ryc. 10).

Na posesji przy ul. Krzywej 37 przebadano obszar o powierzchni około 2 arów i odkryto 62 obiekty o chronologii wczesnośredniowiecznej (Dzieńkowski 2010b, 183). Wystąpiło tu 21 jam gospodarczych i rzemieślniczych, 2 półziemianki oraz budynek naziemny (Ryc. 14). Obiekty mieszkalne były prostokątne w planie o powierzchniach użytkowych 15–25 m². Domostwa sytuowano na osi wschód–zachód, co może wskazywać na uporządkowany układ. Jednak budynki nie były zgrupowane wzdłuż, np. traktu. Występujące w pobliżu jamy stanowiły ich zaplecze gospodarcze. Wyróżniał się obiekt 3 w postaci dużej, prostokątnej w planie jamy o powierzchni około 10 m², gdzie znaleziono 10 fragmentów tygielków odlewniczych oraz półprodukty jak kawałki drutu i ścinki brązowe, a także wyroby z brązu: zapięcie do książki, szpile (?), pierścionek i ozdoby szklane – bransolety, paciorek. Nagromadzenie przedmiotów, zarówno półproduktów jak i wyrobów oraz narzędzi, wskazuje, iż był to obiekt rzemieślniczy, najpewniej kuźnia? lub pracownia metalurgiczna?

Relikty zabudowy mieszkalnej i gospodarczej odkryto także przy ul. Św. Mikołaja 4. Odsłonięto tu 2 półziemianki (ob. 32 i 40) z płaskim kredowym dnem i pionowymi ścianami oraz negatywami słupów i belek z konstrukcji ścian i dachu.

W trakcie nadzorów i badań archeologicznych prowadzonych na terenie podgrodzia udokumentowano dużą grupę obiektów, których funkcja związana była z życiem codziennym i szeroko rozumianą gospodarką i rzemiosłem. We wschodnim rejonie ul. Krzywej odkryto dwa obiekty śmietniskowe (?) i jamę gruszkowatą o średnicy 1,6–3 m i głębokości 2,6 m. Dalej na zachód zarejestrowano dwie kolejne jamy użytkowe. Fragmenty obiektów gospodarczych odsłonięto również przy ul. Lubelskiej 8, 8A (por. Ryc. 4). Niewielką skalę zasiedlenia udokumentowano na Placu E. Łuczowskiego, który po lokacji pełnił funkcję rynku. Nie odkryto tu zabudowy mieszkalnej, a jedynie zarejestrowano występowanie jam użytkowych i pracowni rogowniczej (Natkański, materiały niepublikowane). Natomiast część północno-wschodnią i wschodnią placu zajął cmentarz szkieletowy założony w XIII wieku i najpewniej lokowana tu świątynia.

Rozproszone osadnictwo wczesnośredniowieczne stwierdzono na południowym skłonie wzgórza w rejonie ulicy Uściługskiej (2 jamy), Pocztovej

(8 obiektów), Wojsławickiej (jama) i Zamojskiej (półziemianka) (Dzieńkowski 2010b, 188). Możliwe, iż jest to kontynuacja osiedli zarejestrowanych u podnóża pagóra na podstawie badań AZP (Gołub 1998). Zgrupowanie obiektów odkryto także przy ul. Pocztowej (Dzieńkowski, Gołub 2007). Rozpoznano tam 8 obiektów osadowych w tym półziemiankę, zbiornik na wodę (Ryc. 15) oraz zespół jam użytkowych ze zniszczonym paleniskiem oraz fragmentami ozdób szklanych i wyrobów metalowych – odważnika ołowianego i kłódki żelaznej.

Granice zwartej osadnictwa określające zasięg wczesnośredniowiecznego podgrodzia zostały wyznaczone na podstawie przebiegu umocnień i koncentracji obiektów. Wyniki kilkuletnich badań wskazują, iż zasiedlona przestrzeń zajmowała północny stok pagóra pomiędzy ulicami Pijarską, J. Młodowskiej, Św. Mikołaja i Pl. E. Łuczковского. Brak śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego zarejestrowano podczas badań archeologicznych prowadzonych przy ulicach: Pijarskiej, Lubelskiej, Pocztowej, M. Kopernika, J. Młodowskiej, Podwalnej, Reformackiej, Strażackiej i Plac Gdański. Wyniki te sugerują, iż osadnictwo XIII-wieczne nie wkraczało na zachodnią część pagóra (zachodnia część ul. Lubelskiej) oraz w rejon obniżenia – obecny Plac Gdański. Tereny te zasiedlono wraz z lokacją miasta. Rozproszone osadnictwo wczesnośredniowieczne wystąpiło również na południowym stoku wzgórza. Natomiast od strony północnej rozciągała się duża osada rzemieślniczo-produkcyjna (Dzieńkowski 2010b, 189).

Rozplanowanie przestrzenne podgrodzia – układ budynków, zasięgi posesji i przebieg traktów nie zostały rozpoznane w stopniu umożliwiającym wnioskowanie na ten temat. Łącznie odkryto 12 budynków, które najpewniej sytuowano w uporządkowanym układzie, być może dostosowanym do topografii terenu i wzdłuż traktów komunikacyjnych.

Cmentarz szkieletowy na podgrodziu

Nekropola była usytuowana w centrum obecnego miasta, w rejonie ulic Szkolnej, Krzywej, Rybnej oraz Placu E. Łuczковского (Ryc. 16). Warstwa cmentarzyskowa miała miąższość około 1 m, a łącznie zarejestrowano 122 pochówki (nr 1–23, 23a, 24–37, 39–75, 76, 78–123). Wydzielono 3 poziomy zalegania szkieletów: najmłodszy I – 15 grobów, II – 25, I–II – 20, najstarszy IIIa – 6, III – 36 (gr. 10, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 23a?, 24?, 26?, 27?, 31, 35, 37, 39, 40, 48, 50, 51, 52, 54, 71–74, 76, 78, 79, 81?, 82–84, 91–92, 95, 96), nieokreślone – 20 (Dzieńkowski 2011, 120). Groby stratygraficznie najstarsze (poziom III) miały jamy wydrążone w skale kredowej. Ich zarysy były prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami. Wykonywano również duże jamy grobowe o szerokości od 1,2 do 1,7 m, w które składano 4–5 osób (krewni?). Szkielety były ułożone na linii wschód-zachód z niewielkimi odchyleniami na południe lub północ (np. gr. 76). W tylko jednym przypadku szkielet mężczyzny zalegał na prawym boku z lekko podgiętymi nogami (gr. 22) (Ryc. 17).

Czaszki znajdowały się od strony zachodniej z twarzą skierowaną na wschód. Ręce składano w okolicy klatki piersiowej lub najczęściej w partii łędźwiowej. Wyposażenie stwierdzono w grobach nr 51, 54, 92, 104 i 121. Natomiast zabytki metalowe (pierścionki, blaszka, okucie, guzek) i szklane (bransolety) wystąpiły również w wypełniskach jam grobowych nr 10, 22, 40, 48. W większości jam zarejestrowano ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych. Wśród zabytków ruchomych należy wymienić pierścionki taśmowate z brązu i obrączki z drutu brązowego (XI–XIII w.), charakterystyczne dla całego okresu wczesnego średniowiecza, grot żelazny o chronologii XIII–XIV w. (Dzieńkowski 2010b). Interesującym odkryciem była szpila i okucie z brązu oraz kolia składająca się z paciorków i zawieszek z brązu znajdująca analogie na dwóch cmentarzyskach z XII–XIII wieku w Surażu i Święcuku Strumianach (Bieńkowska 2005, tabl. XIII: 1–8; Jaskanis 2008, tabl. LXXXIX: 18–23). Ponadto odkryto guzek z brązu (XI–XIII w.) i bransolety szklane (XI–XIII w.). W tzw. warstwie cmentarzyskowej znaleziono zausznice z opłotem drucikiem filigranowym (typ C wg Żaka 1971). Ozdoby tego typu występowały dosyć rzadko na ziemiach polskich do XIII–XIV w., a ich największe nagromadzenie rejestrowano w grobach z XI–XII w. (Jaskanis 2008, 203; tabl. LXII: 1). Z nawarstwień niwelacyjnych pozyskano dwa srebrne kabłączki skroniowe (XI–XIII w.). Materiał ruchomy można datować ramowo na XI–XIII/XIV wiek (Ryc. 18) (Dzieńkowski 2010b, 193; 2011, 121).

Osada przygodowa (stan. 144)

Osada została założona u podnóża pagóra kredowego na zrównaniu podstokowym, opadającym ku północny w kierunku doliny niewielkiego ciek, dzisiaj już nieistniejącego. Stanowisko należy do jednowarstwowych osad otwartych z zachowaną warstwą kulturową o miąższości 0,3–0,5 m i reliktaami obiektów z okresu wczesnego średniowiecza. Niewielka skala zasiedlenia w czasach nowożytnych uchroniła je przed zniszczeniem. Badania archeologiczne na osadzie prowadzono w latach 1995–2001 przekopując obszar około 0,6 ha (Gołub, Dzieńkowski 2002).

W ciągu 6 lat badań archeologicznych udokumentowano 511 obiektów w tym 7 mieszkalnych, 6 rzemieślniczo-produkcyjnych oraz gospodarcze i śmietniskowe (Dzieńkowski 2010b, 208). Dużą grupę obiektów stanowiły pozostałości konstrukcji naziemnych – słupów i belek. Zabudowę mieszkalną odkryto w postaci półziemianek (ob. 94 i 100) o dwudzielnej konstrukcji w postaci dużych jam połączonych ze sobą i zagłębionych w całość do 0,7–1 m. Najwięcej danych uzyskano z badań obiektu nr 94, którego powierzchnia użytkowa wynosiła około 13–16 m². Wejście do budynku znajdowało się od strony południowej o czym świadczyło regularne zagłębienie w formie korytarzyka. W pobliżu odkryto zewnętrzne palenisko. Obecność kilku dołków posłupowych i negatywy belek wskazywały na istnienie drewnianych ścian o nieokreślonej konstrukcji. Obiekt 100 był dużych rozmiarów półziemianką

prostokątną w planie i zagłębioną do 1 m o rekonstruowanej powierzchni 16 m² (Ryc. 19). W wykopie 47 natrafiono na pozostałości domostwa (ob. 345) o bardzo dużej powierzchni użytkowej wynoszącej około 80 m² (Ryc. 20). Część północną tworzyła półziemianka o powierzchni 10 m² z kamiennym paleniskiem, śladami drewnianej podłogi i narożnymi słupami. Konstrukcja ścian i dachu półziemianki była połączona z naziemną, południową częścią domostwa. Ta część pełniła funkcję gospodarczą. Wystąpiła tu duża jama gruszkowata (ob. 449), użytkowana jako loszek do przechowywania żywności oraz niewielkie zagłębienia śmietniskowe. Gospodarczą część posesji tworzyło kilka jam (ob. 264, 266, 388, 391, 392) owalnych lub prostokątnych w planie i przekroju z warstwą izolacyjnego piasku na dnie. Jamy były usytuowane w rzędzie w niewielkiej odległości od siebie. Z ich wypełnisk pozyskano duże ilości zabytków ruchomych, głównie fragmentów naczyń glinianych. Przymuszczalnie obiekty te funkcjonowały jako piwniczki służące do przechowywania produktów przechowywanych w naczyniach zasobowych, a piasek użyto w celu wyrównania podłoża i zabezpieczenia przed wilgocią.

W 1999 roku przebadano zachodni fragment osady, gdzie zarejestrowano około 20 jam produkcyjnych zawierających w wypełniskach duże ilości żużla żelaznego. Interesującym przykładem był obiekt 145 w postaci ósemkowego w planie zagłębienia (Dzięnkowski 2010b, 202). Jama była reliktem pracowni metalurgicznej (kuźni) lub prowadzono tu wytop żelaza. Pozostałościami obróbki były licznie występujące bryły żużla oraz naczynia z resztkami żelaza, a także wyroby żelazne znajdujące w jego wypełnisku. Zbliżoną funkcję można przypisać np. obiektom 147, 149, 155 i 158. We wschodniej części podczas badań osady w 2000 roku również odkryto analogiczny obiekt (nr 271) w postaci dwudzielnej jamy z paleniskiem, skąd pozyskano fragmenty tygielków odlewniczych i półprodukty z brązu (blaszki, drut). Konstrukcja obiektu oraz struktura zasypiska jak i znaleziska wskazywały na funkcję rzemieślniczą (pracownia metalurgiczna), a występujące w pobliżu dołki postłupowe świadczyły o obecności zadaszenia. Cechą wspólną dla przedstawionych powyżej obiektów była duża zawartość brył żużli żelaznych oraz zbliżona budowa (dwudzielność) i czytelne ślady działania ognia. Znajdowany żużel odznaczał się różną wielkością. Dominowały fragmenty wieloboczne, kilkucentymetrowe o porowatej fakturze, które można zaliczyć do typu Ia według J. Piaskowskiego (Buśko, Piekalski 1994, 408). Niektóre z nich miały powierzchnię dolną zaokrągloną, górną zaś zakrzepłą nieregularnie. Kształt ten mógł być wynikiem uformowania się w naczyniach, których części przydenne odcisnęły się na żelaznych bułach (ibidem 1994, 408). Fakt wykorzystania glinianych naczyń w procesie wytopu żelaza jest jednak dosyć dyskusyjny (por. Piaskowski 1970, 38).

Drugą grupę obiektów stanowiły np. jamy nr 141, 148, 151, 153. Odmienne niż opisywane powyżej obiekty, nie pełniły one funkcji produkcyjnej o czym świadczyła ich forma i struktura wypełniska oraz zawartość materiałów zabytkowych. Były to zarówno zbiorniki na odpadki oraz składy stanowiące najbliższe zaplecze dla rzemieślniczo-produkcyjnej części osa-

dy. W najdalszej wschodniej części osady odkryto dwa obiekty (228, 507) o funkcji śmietnisk z dużą liczbą kości zwierzęcych w formie odpadów konsumpcyjnych. Jamy miały nieregularne kształty, chaotyczny układ zasypisk i zalegały na obrzeżu zasiedlonego terenu.

Na obecnym etapie badań nie udało się wyznaczyć metodami archeologicznymi pełnego zasięgu osady. Badania z lat 1999–2000 pozwoliły określić wschodnią granicę przebiegającą w rejonie dzisiejszego skweru przy ul. 1. Pułku Szwoleżerów 1. Można przypuszczać, iż od północy osada sięgała do ciek wódno, zaś od południa opierała się o Wzgórze Katedralne (Ryc. 21). Nieustalony pozostaje jej zasięg w kierunku zachodnim. Pomocne w tym względzie są wyniki nadzorów przeprowadzonych w 1999 i 2001 roku, potwierdzające występowanie warstwy kulturowej i obiektów w rejonie wschodnim ulicy S. Czarnieckiego (Dzieńkowski 1999b; Bronicki 2001). Interesujące są również odkrycia obiektów i zabytków z XIII wieku, zlokalizowane na północny zachód od osady, w rejonie posesji przy ulicy M. Kopernika 20 i A. Mickiewicza 41 (Mazurek 1998). Mogą one wskazywać na zasiedlenie terenów usytuowanych w pobliżu rzeki Uherki, będącej ważnym szlakiem komunikacyjnym, bądź w przypadku znalezisk z ulicy M. Kopernika 20 wyznaczać zachodnią granicę osady (?). Orientacyjna powierzchnia osady mogła wynosić nawet do 6–8 ha.

Organizacja przestrzenna osady jest trudna do analizy. Z lokalizacji zabudowy mieszkalnej nie wynika, jak dotąd, uporządkowany układ (Ryc. 22). Budynki były rozrzucone chaotycznie, a odległości pomiędzy nimi wynoszące od 5 do 30 m nie wskazują na prawidłowości w ich usytuowaniu. W najbliższym otoczeniu chat znajdowała się część gospodarcza, którą tworzyły jamy związane z przechowywaniem żywności – jamy gruszkowate i zasobowe z warstwą izolacyjnego piasku. Nieodłącznym elementem zabudowy były liczne ślady po słupach i negatywach belek. Ich różnokierunkowy przebieg, przecinanie się, wymiary i kształt jak i wzajemne relacje wskazują na funkcję zarówno ogrodzeń jak i zadaszeń. Nie udało się ustalić zasięgu poszczególnych posesji, a tym samym ich powierzchni i planu.

Opisane powyżej obiekty, zarówno mieszkalne jak i gospodarcze, należały do wczesnośredniowiecznej fazy funkcjonowania osady, gdyż niszczące je wkopy datowane były dopiero na okres nowożytny. Pomimo, iż w wielu przypadkach uchwycono przecinanie się obiektów to jednak były to rozwarstwienia stratygraficzne w obrębie tej samej fazy. Najczęściej sytuacja ta dotyczyła wielokrotnie naprawianych konstrukcji naziemnych – zadaszeń, ścian i ogrodzeń. Zmianom podlegały zasięgi posesji, z czym wiązały się przesunięcia ich granic. Dotychczasowe dane wskazują na długotrwały okres użytkowania osady, ale bez wyraźnych, gwałtownych zmian przestrzennych w jej zasiedleniu spowodowanych np. pożarem, czy wrogim najazdem (Dzieńkowski 2010b, 210).

Chronologia osady

Problematyczne jest precyzyjne określenie czasu funkcjonowania osady ze względu na złożone relacje stratygraficzne obiektów i brak pewnych datowników, pozwalających na uchwycenie momentu zmian. Na podstawie danych ze źródeł pisanych można postawić dwie hipotezy: 1. osada powstawała przed lub równocześnie z budową chełmskiego grodu jako jego zaplecze, co datuje się na lata 30. XIII wieku (około 1233–1238); 2. wzniesiono ją po tym „wydarzeniu”, a więc około połowy XIII wieku. Koniec użytkowania osady jest również trudny do ustalenia, bowiem zabytki datujące, jak ozdoby, czy militaria mają szeroką chronologię pomiędzy XII a XIV wiekiem (por. Wołoszyn 2001, 2004; 2007; Piotrowski *et al.* 2009; Kuśnier 2009). Ceramika naczyniowa z pobiałką mogła przeżywać się jeszcze w głąb XIV, a nawet XV wieku o czym świadczyłyby znaleziska monet jagiellońskich pozyskanych z wypełnisk obiektów z terenu podgrodzia (Dzieńkowski 2010a, 24). Na długostrwałe funkcjonowanie osady jak i tradycjonalizm rzemiosła garncarskiego wskazywał brak w jej nawarstwieniach ceramiki stalowoszarej występującej na terenie Polski od 2. połowy XIII wieku.

Osada i cmentarz szkieletowy (?) z Kredowej Góry oraz ich związku z chełmskim zespołem osadniczym

Kredowa Góra była dwuczłonowym wzgórzem położonym 3–4 km na wschód od wczesnośredniowiecznego zespołu chełmskiego. Została zniwelowana w końcu lat 60. XX wieku poprzez wydobywanie surowca wapiennego (por. Ryc. 1). W 1958 roku odkryto tu pochówek szkieletowy z wyposażeniem datowany na XII–XIII wiek (Skibiński 1959–1960; Zoll-Adamikowa 1971; Dzieńkowski 2011, 114). Na podstawie informacji odkrywców oraz publikowanych danych można sądzić, iż na terenie wzgórza istniał wielowarstwowy cmentarz o długiej chronologii od wczesnego średniowiecza (groby w obstawach kamiennych?) do okresu nowożytnego (znaleziska monet z XV i XVI wieku w grobach). Ponadto z obszaru całego wzgórza zebrano ceramikę naczyniową pochodzącą z dwóch okresów chronologicznych. Mniej liczną grupę (23 fragm.) stanowiła ceramika obtaczana częściowo i ornamentowana datowana na X–XI wiek oraz ceramika obtaczana całkowicie i zdobiona pobiałką (166 fragm.) o chronologii XII–XIII wiek. Dane powyższe wskazują na możliwość istnienia osadnictwa otwartego na Kredowej Górze oraz cmentarza szkieletowego (lub pojedynczego pochówku) w XII–XIII wieku. Najpewniej obydwie struktury mogły wchodzić w skład chełmskiego kompleksu osadniczego (Dzieńkowski 2010b, 223–224).

Chronologia zespołu chełmskiego

Do określenia chronologii zespołu chełmskiego wykorzystywane są dwie grupy źródeł – archeologiczne i historyczne, których szczegółowość i przydatność są zróżnicowane. Dane archeologiczne wskazują na możliwość zasiedlenia Wzgórza już w XI–XII wieku i budowę grodu na Wysokiej Górcie (Gurba, Kutylowska 1970). Teza ta wymaga jednak weryfikacji, bowiem badania przeprowadzone w 2001 roku w części południowej założenia taką możliwość wykluczyły (Dzieńkowski 2002; Buko 2005b). Na niewielką skalę osadnictwa z tego okresu wskazują nieliczne materiały ruchome pozyskane ze stratyfikacji podgrodzia i osady znajdujące na złożu wtórnym. Sytuacja osadnicza znacząco zmieniła się w XIII wieku. Wydarzenia z tego okresu, tj. pomiędzy 1205 do 1289 (lub 1291) rokiem zostały opisane w *Kronice halicko-wołyńskiej*, która pozostaje podstawowym źródłem do dziejów Chełma (Dąbrowski 2009; 2011). Interpretacja danych zawartych w latopisie pozwoliła historykom odnieść budowę grodu do okresu pomiędzy 1233 a 1238 (Szczygieł 1996). Według M. Kotlajara (1985, 154–155) najbardziej prawdopodobne są lata 1237–1238. Fundatorem i zarazem głównym użytkownikiem wzniesionego założenia był książę Daniel Romanowicz. Dane archeologiczne wskazują na gwałtowny rozwój wczesnomiejskiego zespołu w XIII, nie pozwalają jednak na ich chronologiczne rozwarstwienie i synchronizację z wydarzeniami znanymi z *Kroniki* (Gołub, Dzieńkowski 2002). Wraz z budową grodu w latach 30. XIII wieku powstawały zapewne jako jego zaplecze – podgrodzie otoczone umocnieniami oraz osada rzemieślniczo-produkcyjna. Jednak datowanie etapów formowania się poszczególnych członów zespołu nie jest obecnie możliwe przy wykorzystaniu dostępnych materiałów ruchomych i analiz stratygraficznych. Zdecydowanie więcej danych wniosły archeologiczne badania grodu na Wysokiej Górcie. Stwierdzono tu wyraźnie wydzielające się dwie fazy – wzniesienie palatium i otoczenie go umocnieniami wraz z czytelnymi śladami pożarowymi. Być może te ostatnie były świadectwem wielkiego pożaru, jaki odnotowała *Kronika halicko-wołyńska* pod rokiem 1256 po którym odbudowano całe założenie tak, iż ostało się najazdowi Tatarów (wzniesienie umocnień?) (Szczygieł 1996, 34). Śmierć księcia Daniela w 1264 roku niewątpliwie zamknęła kolejny etap w rozwoju Chełma, chociaż kolejni władcy z rodu Romanowiczów rządzą tu do 1323 roku (ibidem, 35). Źródła archeologiczne nie dają jednak możliwości odczytania danych odzwierciedlających te wszystkie wydarzenia. Dlatego aby je uściślić niezbędne są dalsze badania interdyscyplinarne.

Lokacja miejska

Znakomicie funkcjonujący zespół grodowo-miejski wraz ze śmiercią księcia Daniela w 1264 roku zaczął tracić na znaczeniu politycznym, ale osadniczo rozwijał się nadal co najmniej do końca XIII wieku. Przełomowym okresem był dopiero wiek XIV. Charakteryzował się on ciągłymi wal-

kami pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgrami o władzę nad nadbużańskimi terenami, zakończony przyłączeniem Chełma do Polski około roku 1386. Niestabilna sytuacja polityczna niewątpliwie hamowała dalszy rozwój ośrodka, który choć funkcjonował dalej to już bardziej siłą „rozpędu”. Niewielką skalę osadnictwa z okresu późnego średniowiecza poświadczają nieliczne, jak dotąd, obiekty i zabytki archeologiczne zarejestrowane na terenie miasta. Istotnym problemem, na który warto zwrócić uwagę jest brak możliwości rozdzielenia materiałów XIV-wiecznych od tych z wieku XV. Datowanie to łączy dwa wieki o zupełnie odmiennej historii. Wynika z tego potrzeba badań nad początkami ceramiki stalowoszarej w Chełmie, której pojawienie się mogło być związane z napływem osadników z terenów zachodnich w ramach akcji lokacyjnej (por. Rozwałka 1997; Rozwałka *et al.* 2006; Dzieńkowski 2010b, 224). Drugim, ważnym zadaniem badawczym jest sprecyzowanie momentu zaniku ceramiki wczesnośredniowiecznej związanej z osadnictwem ruskim, które mogło funkcjonować jeszcze w głąb wieku XIV, a nawet XV. W tak zróżnicowanej mozaice osadniczej oraz stabilizującej się sytuacji politycznej w 1392 roku miała miejsce lokacja miasta na prawie niemieckim. Problematyka ta została poddana szczegółowej analizie oraz opublikowana w artykułach R. Szczygła (1993; 1996). Warto, zatem powtórzyć za Autorem, iż akt lokacyjny w przypadku miast wieloetnicznych (w tym Chełma), był często długotrwałym procesem, w którym przechodzenie z prawa polskiego i ruskiego na niemieckie wymagało „przeorganizowania” i zmiany struktury władzy, a w kwestii zabudowy przestrzennej istotne było jej uporządkowanie i uregulowanie (Szczygieł 1993). W przypadku Chełma sytuacja mogła być jeszcze bardziej skomplikowana, albowiem istnieje domniemanie, iż przed „formalną” lokacją mogła już funkcjonować gmina miejska na prawie niemieckim (por. Szczygieł 1996, 41).

Jak zatem kwestia rozwoju przestrzennego i zmian zabudowy Chełma lokacyjnego wygląda z perspektywy źródeł archeologicznych?

Rejon Góry Katedralnej pozostaje zupełnie nierozpoznany pod kątem osadnictwa późnośredniowiecznego. Jedynym obiektem znanym z badań archeologicznych są relikty wieży, której powstanie odnoszone jest do czasów Kazimierza Wielkiego (Gurba, Kutylowska 1970, 240). Wydaje się także, iż monumentalny pałac wzniesiony za czasów księcia Daniela, jak i cały system umocnień obronnych Górki i podgrodzia, mogły funkcjonować dalej w ciągu XIV i XV wieku. Nie ma bowiem żadnych danych wskazujących na budowę nowej rezydencji w burzliwym okresie wieku XIV. Z kolei wzmianki Długosza o zamku jak i kilkakrotne wizyty króla Władysława Jagiełły w Chełmie w początkach wieku XV świadcząby o jego istnieniu (Dąbrowski 1962, 172; Zimmer 1974, 41). Kolejnym elementem wymagającym badań archeologicznych jest zabudowa sakralna Góry Katedralnej oraz rozpoznanie szkieletowego cmentarza datowanego ogólnie na okres średniowieczny.

Osadnictwo późnośredniowieczne wystąpiło na terenie podgrodzia i poza nim w rejonie ulic: Lubelskiej 5–7, 11–13, 14–20, Placu E. Łuczowskiego, Krzywej 32–34, 37, Pijarskiej 7–9, M. Kopernika 5–7, Podwalnej, J. Młodowskiej 4 (Dzieńkowski 2010a, 25). Pojedyncze obiekty odkryto poza staromiejskim centrum – przy ulicy Zamojskiej, Lubelskiej 54, 56. Istotny jest fakt, iż osadnictwo późnośredniowieczne pojawiło się w zachodniej części wzgórza oraz w obniżeniu i u podnóża pagóra od strony zachodniej (ul. Lubelska 54, 56, Pijarska, M. Kopernika, Podwalna) (Ryc. 23). Był to obszar, gdzie osadnictwo wczesnośredniowieczne nie sięgało. Obecność obiektów z okresu XIV–XV wieku świadczyłaby o rozwoju przestrzennym miasta w kierunku zachodnim.

Ważnym elementem były badania nad ratuszem miejskim prowadzone w latach 2000–2001 (Rejniewicz 2002). Wykazały one, iż obiekt mógł powstać w końcu wieku XIV, a Autor badań szukając fundatora inwestycji wskazuje na księcia Władysława Opolczyka, zarządcę Rusi z ramienia Ludwika Węgierskiego (Rejniewicz 2002, 110). Interesująca jest lokalizacja ratusza, który wzniesiono na granicy osadnictwa wczesnośredniowiecznego (niewątpliwie przeżywającego się w głąb wieku XIV) i terenów zasiedlonych w okresie późnego średniowiecza.

Niezwykle trudnym zadaniem są próby odtworzenia kształtu lokacyjnego rynku ze względu na niewielki zakres danych, zarówno archeologicznych jak i historycznych. Pierwsze sugestie, co do jego genezy zaprezentował J. Kłoczowski (1958, 207, 208) pisząc o rynku wrzecionowatym, ukształtowanym w ramach wczesnośredniowiecznego układu przestrzennego. Według niego lokacja miasta nie spowodowała wytyczenia nowego rynku tylko zaadoptowała stary układ (*ibidem*, 208), na co wskazywałby brak regularności w zabudowie. Jedynym, jak na razie możliwym rozwiązaniem jest wytyczenie zasięgu rynku głównie na podstawie danych pochodzących ze źródeł z okresu nowożytnego, m.in. sztychu T. Rakowieckiego czy XIX-wiecznych planów miasta. Wiele wskazuje, iż obecna pierzeja południowa powieliła pierwotną granicę rynku. Problematiczne jest określenie granicy północnej, wschodniej i zachodniej, które najczęściej lokowane są na osi ulicy Św. Mikołaja (wschód) i Pijarskiej (zachód) (por. Bronicki, Samocki 1999). Niestety nie wiemy, w jakim stopniu układ ten odtwarzał pierwotny kształt rynku, szczególnie wobec rozległego zniszczenia nawarstwień w górnym biegu ul. Lubelskiej.

Wyniki badań archeologicznych potwierdzają istnienie w rejonie obecnego rynku (Pl. E. Łuczowskiego) XIII–XV-wiecznego cmentarza szkieletowego najpewniej ze świątynią, wskazują również na niewielką skalę osadnictwa z tego okresu. Poświadczają także zasiedlenie w późnym średniowieczu zachodniej części pagóra z lokalizacją kościoła łacińskiego (Rozesłania Św. Apostołów) (Dzieńkowski 2010a, 26).

Kolejną, istotną problematyką są początki kościoła łacińskiego w Chełmie, bowiem kwestia jego istnienia w XIII wieku jest ciągle dyskusyjna (por. Rudnik 1996, 218; Zahajkiewicz 1996, 271; Pawłowska 1997, 65–67). Zarówno, jeśli chodzi o źródła pisane jak i archeologiczne brak jest jednoznacznych

dowodów na obecność łacińskiej własności kościelnej w tym okresie. Warto jednak pamiętać, iż cmentarze szkieletowe z Placu E. Łuczowskiego czy ul. Św. Mikołaja pośrednio wskazywały na lokalizację świątyni, nie wiemy tylko czy kościoła czy cerkwi. Większość zbadanych pochówków, na podstawie wyposażenia o wschodniej proveniencji, łączyć należy z osadnictwem ruskim. Nie wyklucza to jednak istnienia pochówków ludności obrządku łacińskiego. Istotnym elementem w rozważaniach o rozwoju przestrzennym miasta jest kres funkcjonowania cmentarza odnoszony do XV wieku. Powstaje w tym momencie pytanie, czy zaprzestanie jego użytkowania wiązać należy z regulacjami lokacyjnymi i wynikającymi stąd zmianami własności, funkcji terenu czy zasiedlenia? Dane dotyczące budowy administracji kościelnej w Chełmie w wiekach XIV i XV pochodzą głównie ze źródeł pisanych. Na ich podstawie dowiadujemy się, iż w 1359 erygowano biskupstwo łacińskie w Chełmie, które następnie w 1375 roku włączono do metropolii halickiej (Gil 2008, 72, 73). W 1417 roku król Władysław Jagiełło uposażył biskupstwo nadaniem dóbr ziemskich, co umożliwiło rozbudowę sieci parafialnej. Nierozwiązanym dotąd problemem jest lokalizacja i wezwanie najstarszego kościoła łacińskiego (por. Rudnik 1996, 218; Gruszka 2001, 46). Z wiekiem XV łączona jest fundacja lub odbudowa kościoła Rozesłania Apostołów, który w tym okresie mógł pełnić funkcje parafialne (Gruszka 2001, 46). Niestety zakres wiedzy na powyższy temat jest ciągle niewystarczający, co wynika z niewielkiego zakresu prac archeologicznych prowadzonych przy obiektach sakralnych (Dzieńkowski 2010a, 27). Aktualny jest zatem postulat o potrzebie dalszych badań nad tą tematyką.

Nieco odmiennie problemy badawcze pojawiają się w kwestii obronności lokacyjnego miasta, gdyż nie natrafiono jak dotąd na relikty umocnień związanych z tym okresem. Dostyc prawdopodobne jest, iż wykorzystywano naprawiane i modernizowane wczesnośredniowieczne umocnienia i rowy otaczające gród i podgórze. Natomiast odkryte w rejonie ulic Uściługskiej, Lubelskiej, Pocztovej i Placu Gdańskiego, fragmenty fosy, murów oraz bramy bastejowej należy już wiązać z rozwojem miasta nowożytnego (Rudnik 1996).

Podsumowanie

W świetle źródeł archeologicznych i architektonicznych oraz danych historycznych możemy wydzielić kilka etapów w rozwoju przestrzennym Chełma. Nadal niejasne pozostają początki osadnictwa na Wzgórzu Katedralnym i kwestia istnienia grodu wczesnopaństwa. Przełomowym momentem była „działalność” osadnicza i budowlana księcia Daniela Romanowicza z lat 20.–30. XIII wieku. W jej wyniku pod zabudowę zajęto szczyt i północny stok kredowego pagóra oraz tereny u jego podnóża i wzdłuż szlaku komunikacyjnego biegnącego rzeką Uherką w kierunku północnym (np. stanowiska w Bielawinie, Czulczycach). Miejsce władzy świeckiej był gród książęcy, który usytuowano w najwyższym punkcie wzgórza. W najbliższym otoczeniu

znajdowała się od 1240 roku siedziba biskupstwa prawosławnego z cerkwią soborową (Dzieńkowski 2010a, 28). Ludność służebna ulokowała się na terenie podgrodzia i osady rzemieślniczo-handlowej, których funkcjonowanie mogło przeżywać się jeszcze w wieku XV. Ośrodek o wczesnomiejskim charakterze po śmierci króla Daniela Romanowicza w 1264 r. niewątpliwie tracił na znaczeniu politycznym, jednak osadniczo rozwijał się nadal. Świadczą o tym wielkie inwestycje budowlane związane z przebudową założenia stołpijskiego w 2. połowie XIII wieku, rozbudową grodu w Busównie, wzniesieniem wieży – donżonu w pobliskim Bielawinie, a także świątyni (?) w Podgórzuspasie, obiektów powstałych około przełomu XIII i XIV w. (por. Ruszkowska 1996; Buko, Dzieńkowski 2008; Buko 2009). Fundatorów tych budowli należy szukać w kręgu panujących z dynastii Romanowiczów. Destabilizacja struktur osadniczych nastąpiła w 1. połowie XIV wieku, czego archeologicznym wyrazem było pojawienie się ceramiki stalowoszarej, występującej najczęściej w kontekstach zniszczeń. Zmiany te dobrze korespondują z okresem XIV-wiecznych walk o tereny nadbużańskie, w tym ziemię chełmską, walk prowadzonych pomiędzy Polską, Rusią, Litwą i Węgrami i potwierdzonych zapisami źródeł pisanych. Wydarzenia te niewątpliwie nie sprzyjały politycznemu i gospodarczemu rozwojowi regionu w wieku XIV i wówczas zastopowały rozwój przestrzenny Chełma. Wydarzeniem przełomowym była lokacja miejska z 1392 oraz 1425 roku. Prawdopodobnie mógł być z nią związany napływ kolejnej fali osadników. Odkryte świadectwa archeologiczne jak zabudowa mieszkalna i gospodarcza, warstwa kulturowa z zabytkami, a także lokalizacja własności kościelnej (kościół p.w. Rozesłania ŚŚ. Apostołów), sugerują, iż zasiedleniem w XIV i XV wieku objęto zachodnią część pagóra i tereny u jego podnóża od strony zachodniej. Jednocześnie kontynuowano zasiedlenie na terenie podgrodzia, czego nie stwierdzono w obrębie osady przy ul. 1 Pułku Szwoleżerów. Warto dodać, iż dane archeologiczne na temat osadnictwa późnośredniowiecznego wskazują na jego niezbyt dużą skalę. Najpewniej już wtedy mógł powstać budynek ratusza (wieża?) usytuowany na granicy podgrodzia i terenu zajętego pod osadnictwo późnośredniowieczne (por. Ryc. 23). Prawdopodobnie w okresie „polokacyjnym” wykorzystywano wczesnośredniowieczny system obronny, jak i zaadaptowano istniejący układ zabudowy. Postanowienia aktu lokacyjnego z 1425 roku poświadczają dosyć skomplikowany status prawny i etniczny ówczesnego Chełma, ale stabilizująca się sytuacja polityczna tych terenów w wieku XV oraz powolny wzrost gospodarczy stały się podłożem dla gwałtownego rozwoju miasta w okresie wczesnonowożytnym.